

PRÁVNÍ VĚDOMÍ A ODPOVĚDNOST
RECHTSBEWUSSTSEIN UND VERANTWORTLICHKEIT
ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ

OBSAH

<i>Jana Slunéčková</i> : Teoretické poznámky k právnímu vědomí . . .	5
<i>Jana El-Dunia</i> : Úloha politické a právní odpovědnosti při prohlubování právního vědomí kádrů v řídicí sféře	43

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Яна Слунечкова</i> : Теоретические замечания по правосознанию . . .	5
<i>Яна Эл-Дуня</i> : Роль политической и юридической ответственности при углублении правосознания кадров в процессе управления . . .	43

INHALT

<i>Jana Slunéčková</i> : Theoretische Anmerkungen zum Rechtsbewußtsein	5
<i>Jana El-Dunia</i> : Die Aufgabe der politischen und rechtlichen Verantwortlichkeit bei der Vertiefung des Rechtsbewußtseins von Kadern in leitenden Stellungen	43

OBSAH

ACTA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE

IURIDICA 6

Úvod	9
1. Hodnoty a hodnocení	11
2. Kategorie „vlastnictví“ v právu	21
3. Kategorie „objektivní“ a „subjektivní“	31
Závěr	39

PRÁVNÍ VĚDOMÍ A ODPOVĚDNOST

Doc. JUDr. JANA SEDNEKOVÁ, CSc.
JUDr. JANA EL-DIHI, CSc.

IURIDICA 6

PRÁVNÍ VĚDOMÍ A ODPOVĚDNOST

Doc. JUDr. JANA SLUNÉČKOVÁ, CSc.
JUDr. JANA EL-DUNIA, CSc.

Recenzovali: akademik Viktor Knapp
prof. JUDr. Josef Mečl, CSc.

ACTA
UNIVERSITATIS
CAROLINAE

JURIDICA 6

PRÁVNÍ VĚDOMÍ
A ODPOVĚDNOST

Doc. JUDr. JANA SLUNEČKOVÁ, CSc.
JUDr. JANA EL-DUNIA, CSc.

I. ČÁST

Doc. JUDr. JANA SLUNÉČKOVÁ, CSc.

TEORETICKÉ POZNÁMKY K PRÁVNÍMU VĚDOMÍ

ÚVOD

Problematika regulace společenských vztahů nabývá s rozvojem socialistické společnosti nebyvalého významu. Moderní socialistická společnost nemůže být společností jinou, než společností vědomě řízenou a regulovanou k dosažení stanovených cílů. Cílů, které si stanovíme, lze dosáhnout jedině činností, jednáním, aktivitou lidí. Proto činnost lidí v socialismu musí být činností usměrňovanou k dosažení sociálně třídních společenských záměrů.

Je nepochybné, že ve volbě cílů, postojů, jednání lidí, v jejich pocitu spravedlnosti, nespravedlnosti, dobra a zla hraje výraznou roli jejich vědomí. Píši-li o vědomí, na což upozorňuji, přistupuji k němu ze dvou hledisek: a) z hlediska vědomí jedince; b) z hlediska vědomí skupiny, společnosti. Vědomí jedince je určitým komplexem, v němž zvláštní roli hraje světový názor. Není zřejmě tvořeno jednotlivými formami, jako je vědomí právní, morální, politické apod. Spíše lze usuzovat tak, že vědomí jedince se projevuje v určitých směrech, z určitých aspektů; potom v projevech vědomí jedince nalézáme aspekty právní, morální, politické atd. Pokud o vědomí jedince uvažujeme z hlediska forem vědomí, jde spíše o dělení, vyplývající z potřeby našeho zkoumání. Ve vědomí skupin či ve vědomí společnosti, i když i v tomto vědomí hraje podstatnou roli světový názor, sledujeme již výraznější či zcela výrazné jednotlivé formy vědomí. V každém případě se však jednotlivé formy vědomí ovlivňují, propojují se, prolínají, jedna forma poskytuje pomoc druhé atd.

Nutnost cílené regulace společenských vztahů v socialismu nás vede i k nutnosti formovat společenské vědomí, skupinové vědomí a i vědomí jednotlivců. Je tomu tak proto, že vědomí jako celek a ve svých jednotlivých formách má výrazný normativní aspekt. Lidé, kteří vstupují do společenských vztahů se záměrem dosáhnout stanovených cílů, uspokojit své potřeby, jednají v těchto vztazích podle svých vlastních představ, podle pravidel chování, jež jsou jim vlastní. Jedině tehdy, když se tato pravidla chování rozcházejí s normami práva, a pokud je vztah právně regulován, jsou lidé donuceni chovat se podle právních norem. Přitom však ve většině případů lze konstatovat, že jedinci se podle práva chovají i tehdy, když je neznají.

O regulaci společenských vztahů se zajímáme především proto tak intenzivně, že si stále více uvědomujeme, že vztahy, v nichž žijeme, do nichž vstupujeme, nemohou být v moderní společnosti jiné než zprostředkované. Pokud pak uvažujeme o cíleném vývoji socialistické společnosti, máme zájem na tom, aby pravidla chování, podle nichž se lidé řídí při vstupu do společenských vztahů, při volbě metod, jimiž cíle budou sledovat, při volbě cílů atd., byla jednotná. Ke sjednocení chování lidí, mimo jiné, slouží právo se svou sjednocující úlohou a se svou výchovnou funkcí, jež ve společnosti zastává.

Je nesporné, že vědomí jedinců, skupin, vědomí společnosti značnou měrou ovlivňují hodnoty, jež jedinec, skupina či společnost preferuje, ochraňuje, eventuálně, k nimž směřuje. Hodnotový systém jedince, skupiny, společnosti, hodnotová orientace je důležitým činitelem, působícím při regulaci společenských vztahů. Je vlastní všem formám vědomí i všem normativním systémům, s nimiž se ve společnosti setkáváme. A opět lze konstatovat, že hodnotová orientace vyvěrá ze světového názoru, přechází do vědomí morálního a odtud různými mechanismy do ostatních forem vědomí.

Formovat socialistické právní vědomí znamená i uvědomit si, jak se liší jednotlivé kategorie užívané právem a užívané dalšími společenskými vědami. Uvědomit si, jakým mechanismem jednotlivé kategorie do práva vstupují a jak se přeměňují v kategorie právní. Chceme-li vést jedince a kolektivy k respektování práva jako společenské hodnoty, měli bychom je vést k pochopení, že právo je nástrojem nejenom společenské regulace, nejenom prosazení zájmu panující třídy ve společnosti, ale zároveň i nástrojem ochrany garantovaných subjektivních oprávnění jedince a kolektivů. A domnívám se, že vyjádření společenských hodnot a kategorií právem je lidem bližší, pochopitelnější, než např. filozofické či politicko-ekonomické vyjádření společenských hodnot a kategorií.

Pro formování právního vědomí je nezbytné dořešit i problematiku kategorií objektivní a subjektivní. Schematičnost v nazírání na tyto kategorie nás vede i k určité schematičnosti při tvorbě plánů právní výchovy a propagandy.

To jsou otázky, které je, podle mého názoru, potřebné řešit, a to jsou otázky, které mne zaujaly. V současném období, kdy usilujeme o další rozkvět naší socialistické společnosti, nabývají totiž zvláštní závažnosti a důležitosti. Fakt závažnosti a důležitosti uvedené problematiky mne také vedl k napsání předložené práce.

1. KAPITOLA

HODNOTY A HODNOCENÍ

Ve své předchozí práci, věnované právnímu vědomí, jsem upozornila na skutečnost, že definice právního vědomí, podávané autory, kteří se právnímu vědomí věnují, se liší. Upozornila jsem i na to, že mají jedno společné, vždy je v nich obsaženo, že právní vědomí je vyjádřením vztahu subjektu k právu a dále i to, že právní vědomí obsahuje jak emotivní, tak i volní prvky.¹⁾ Uvedla jsem, že z této skutečnosti jsme vycházeli, když jsme pro potřebu empirických výzkumů právního vědomí vypracovali tuto pracovní definici právního vědomí: „Právním vědomím rozumíme

a) informovanost o zákonných ustanoveních a právních sankcích. Racionální znalost práva,

b) pochopení právních norem, tj. racionální znalost *smyslu* právních norem, *podstaty* právních norem,

c) postoj k právním normám a sankcím. To je *emocionální* kladný či záporný vztah jednotlivce či skupiny k právním normám odvislý od vztahu motivačních hodnot sociálního subjektu k hodnotám, jež ochraňuje socialistické právo. Postoj vyjadřuje míru *identifikace* sociálního subjektu s právní normou, míru *interiorizace* právní normy. *Právní cítění*,

d) vědomí odpovědnosti za právní či protiprávní jednání vůči socialistickému státu.“²⁾

Z této pracovní definice právního vědomí je zřejmé, že právní vědomí jedince, skupiny či společnosti je i odvislé od vztahu motivačních hodnot sociálního subjektu k hodnotám, jež ochraňuje socialistické právo. Uvedená skutečnost podmiňuje náš zájem o problematiku hodnotové orientace jedince, skupiny, společnosti, o problematiku systému hodnot a její škály.

Zájem o problematiku hodnot a hodnocení není vlastní pouze socialistické společenské vědě. Zajímala generace lidí, žijící dávno před námi.

¹⁾ Viz J. Slunéčková: *Právní vědomí (Vybrané problémy)*, AUC, Praha 1985, str. 30.

²⁾ Citovaná práce, str. 31.

Ve starověku se hodnotami zabýval zvláštní směr antické filozofie nazývaný timologií (timétikou). Středověk spojil chápání hodnot téměř výlučně s náboženským chápáním světa. Teistické pojetí prosazovalo tezi o božském základu veškerých hodnotových vztahů. Z filozofů novověku se zabývali zkoumáním hodnot zvláště I. Kant a D. Hume. Ve druhé polovině minulého století vzniká v buržoazní společnosti učení o hodnotách, věda o hodnotách a hodnocení — axiologie (z řeckého aksiá — hodnota a logos — slovo, věda). Teorií hodnot a hodnocení — axiologií — se zabýval zvláště německý filozof H. Lotze, který svou idealistickou metafyzikou, předpokládající zvláštní svět hodnot, jenž existuje vedle a nad říší přírody, vytvořil první filozofii hodnot. Teorií hodnot a hodnocení se zabývá i soudobá buržoazní filozofie. V různých axiologických směrech nalézáme objektivně idealistické teorie (novotomismus, intuitivismus, fenomenologická škola), teorie subjektivně idealistické (například emotivismus, logický pozitivismus) a teorie naturalistické (např. kosmická teleologie, teorie zájmu apod.). Všechny tyto teorie spojují obsah učení o hodnotách s obsahem etických východisek, jež jsou jim vlastní.

Současná socialistická společenská věda dospívá k závěru, že hodnoty, jež člověk uznává, k nimž směřuje, jsou základními determinantami jeho chování. Hodnotová orientace jedince se realizuje v celém systému jeho jednání, v jeho životním způsobu, v jeho snahách a hodnotících soudech. A zároveň podmiňuje tvorbu hodnotících soudů či hodnocení chování, činů, postojů atd. U člověka, který má správnou hodnotovou orientaci, oprávněně předpokládáme i spolehlivost v obtížných životních situacích.

Zejména z těchto důvodů se právní věda zabývá problematikou hodnot a hodnocení. Obrací se k marxisticko-leninské teorii hodnot a hodnocení, odkud čerpá poznatky, jichž využívá.

Marxisticko-leninská teorie hodnot a hodnocení v posledním období řeší naznačenou problematiku velmi seriózním způsobem. Zamýšlí se nad hodnotami nejenom z hlediska jejich vzniku ve společnosti, ale i z hlediska jejich funkcí.

Hodnotová orientace socialisticky myslícího a jednajícího člověka je podle poznatků marxisticko-leninské teorie hodnot a hodnocení ve své podobě vnitřní soustava hodnot a hodnotových představ, názorů a stanovisek, souladných se systémem hodnot, názorů, stanovisek a hodnotových představ dělnické třídy, panující třídy socialistické společnosti. Je v nich zhodnocena nejenom minulost a současnost, ale i vývojové perspektivy této třídy a této společnosti.

Lidé považují za hodnotu to, co je pro ně užitečné, to, co obdivují jako krásné, co považují za dobré, co vzbuzuje jejich obdiv a úctu. „Hodnoty,“ píše V. P. Tugarinov, „jsou předměty, jevy a jejich vlastnosti, které jsou potřebné lidem určité společnosti nebo třídy a jednotlivé osobnosti pro

uspokojování jejich potřeb, zájmů, idejí a projevující se v kvalitě norem, cílů, nebo ideálů.“³⁾

Důležitost, potřebnost, užitečnost věcí a jevů pro člověka je objektivně reálná vlastnost těchto věcí a jevů, která spočívá v tom, že mohou uspokojit potřebu člověka. Je to objektivně reálná vlastnost světa nebo jinými slovy, je to součást objektivního světa, který je předmětem našeho poznání. Přitom však existence tohoto světa na našem poznání nezávisí. Zároveň však pravidelné a plné využití těchto vlastností jevů a věcí předpokládá určitý stupeň jejich poznání.

V tomto smyslu lze konstatovat, že „aktuální využitelnost »hodnoty«, významovosti věcí »pro nás« závisí nejen na objektivních vlastnostech těchto věcí“ a jevů, „ale i na naší (již realizované) schopnosti je poznat a na schopnostech je prakticky použít“.⁴⁾ V této souvislosti lze napsat, že v historii se rozvíjejí obsah i rozsah světa „pro nás“ v závislosti na vývoji společenského poznání a na vývoji společenské praxe. Obecně však platí, že užitečná vlastnost jevů, věcí existuje objektivně, tj. nezávisle na našem vědomí a je pouze předmětem našeho poznání či odrazu v našem vědomí.

Škála a eventuálně i hierarchie uznávaných a společensky chráněných hodnot a hodnotová orientace socialistické společnosti nám dává odpověď na otázku, kam zaměřit vůli a úsilí společnosti a jaké si klást cíle. V konfrontaci se škálou a hierarchií hodnot vyznávaných jedinci a skupinami a i s jejich hodnotovou orientací pak lze stanovit společenské cíle a určit metody, jejichž prostřednictvím lze těchto cílů dosáhnout.

Marxisticko-leninská teorie hodnot a hodnocení považuje za hodnocení tu část odrazu světa „pro nás“, jež představuje zjišťování míry jeho užitečnosti, škodlivosti, významovosti apod. „Hodnocení,“ uvádí V. Černík, „považujeme za součást celkového procesu pravdivého poznání objektivní hodnoty jako praktické významovosti předmětu pro člověka... Objektivní, na vědomí nezávislá existence hodnoty, jako jistého subjekt-objektového vztahu, je předpokladem hodnocení.“⁵⁾

Tvrzení o objektivním charakteru hodnot není tvrzením toho, že hodnoty existují mimo jakýkoli vztah k subjektu, který tyto hodnoty poznává. Jde vždy o objektivně existující subjekt-objektový poměr. A i tento poměr je více či méně odrážen naším vědomím. Pojem relativnosti hodnot pak vyjadřuje poměr hodnoty ke konkrétnímu subjektu v konkrétní společenskohistorické situaci a podmíněnosti. V žádném případě nejde o libovůli nebo relativismus.

³⁾ V. P. Tugarinov: *Teoria cennostej v marxizme*, Leningrad 1968, str. 11.

⁴⁾ J. Mužík: *Filozofie — světový názor — společnost*, Svoboda, Praha 1968, str. 36, 37.

Marxisticko-leninská axiologie vychází z analýzy společenského jednání lidí. Dialektický a historický materialismus považuje za výchozí předpoklad kategorie hodnot materiální, přírodně historický proces vývoje světa. „V tomto vzestupném vývojovém procesu v určitém momentu vznikl subjekt, člověk, společnost, který si uvědomuje svou existenci na rozdíl od existence ostatního světa, a který tento přírodně historický proces vývoje světa poznává a přetváří.“⁶⁾

Dialektický a historický materialismus chápe hodnocení jako podstatu a neoddělitelnou stránku poznání. Bez hodnocení nelze uvažovat o cílech, které si stanovíme, o prostředcích, jimiž směřujeme k dosažení stanovených cílů, o pravidlech chování, to znamená i o právních normách.

Dialektický a historický materialismus chápe tedy hodnocení jako podstatnou a neoddělitelnou stránku poznání. Hlavní momenty vědeckosti poznání světa představuje jednak jednota poznání zákonů geneze a vývoje; ty jsou středem zájmu disciplín historických. Jednak představuje poznání zákonů struktury a funkce; ty jsou středem zájmu teoretických disciplín. Avšak veškeré poznání je vždy a za každé situace činností společensky a historicky podmíněného subjektu.

Hodnoty tak jsou poměrem subjektů a prostředí, v němž subjekt existuje. Jsou stránkou, funkcí některé složky tohoto prostředí v poměru k subjektu. Mohou existovat pouze v rovině tohoto poměru. Zaniká-li subjekt, zaniká i hodnota. I. S. Narskij v tomto smyslu napsal: „Hodnoty neexistují jako nějaké objektivní předměty. Jejich existence se však nemezuje na jejich prožívání subjektem. Hodnoty existují dispozičně a jejich úlohu plní sociální vztahy, i osobní vztahy a vlastnosti.“⁷⁾

Uvedené základní otázky marxisticko-leninské axiologie lze shrnout v konstatování, že hodnotová orientace lidí je určujícím pro pohnutky veškeré jejich aktivity. Právě proto marxisticko-leninská teorie hodnot neopomíná existenci světa objektivních hodnot, tj. komponent objektivního světa, které jsou významné pro člověka a jeho život. A tuto stránku považuje marxisticko-leninská axiologie za prvou podobu hodnot.

Druhá podoba hodnot nebo lépe — druhá sféra existence a fungování hodnot v našem životě — je hodnotový obraz světa, tj. svět hodnot ve vědomí lidí. Tuto sféru můžeme označit i jako vnitřní svět hodnot lidí, tj. vědomí. Vnitřní svět hodnot člověka se projevuje v jeho přesvědčení, v soustavě názorů, ideálů, v zaměření osobnosti, v soustavě postojů člověka ve všech oblastech života a kultury, zvláště však v oblasti etické, morální a právní.

⁵⁾ V. Černík: *Problém objektivnosti axiologické hodnoty*, Filozofia č. 1, rok 1980, str. 23.

⁶⁾ J. Mužík: *Filozofie — světový názor — společnost*, Svoboda, Praha 1986, str. 54.

⁷⁾ I. S. Narskij: *Dialektický rozpor a logika poznání*, Svoboda, Praha 1972, str. 202.

Odtud vyrůstá třetí podoba či sféra existence hodnot a jejich fungování. Je to aktivní, vědomý poměr lidí ke světu, který se projevuje v jejich cílech, v realizaci těchto cílů, v přetváření vnějšího světa i sebe sama, reprodukce a nová tvorba hodnot. A právě tato oblast je vyústěním a smyslem axiologie ve vědeckém poznání i v každodenní praxi.

Právní vědu a právní praxi zajímají všechny uvedené sféry či podoby existence a fungování hodnot v socialistické společnosti. Zajímají ji jako východisko při zkoumání podstaty a vzniku mnoha jevů v naší společnosti. Odhalení podstaty mnoha jevů v naší společnosti poslouží rozvoji nejenom právní vědy, ale i rozvoji naší právní praxe a našemu úsilí o formování právního vědomí jedinců, skupin a společnosti. Tyto otázky jsou tedy důležité pro směřování vývoje společenských vztahů právem, při stanovení právních metod regulace vývoje socialistické společnosti.

Otázky hodnot a hodnocení v právní vědě nejsou ještě příliš rozpracovány, i když, zejména v poslední době, je jim věnována značná pozornost. To, že právní věda se zejména v poslední době o problematiku hodnot a hodnocení zajímá, není náhodné. Sledovat tyto otázky si vynutila, jak jsem se zmínila v úvodu, strategie urychlení vývoje naší společnosti.

Hodnocení v právu má výrazný význam. Např. státní orgán v procesu aplikace práva dříve než vydá rozhodnutí — individuální právní akt — musí hodnotit (provádět hodnocení) několikrát a ve vztahu k různým objektům. V těchto případech má hodnotová orientace lidí, eventuálně člověka, jež tvoří státní orgán, výrazný podíl na správnosti rozhodnutí, na jeho společenské prospěšnosti. Hodnocení je důležitým procesem i v realizaci práva v právních vztazích mezi občany a dalšími subjekty práva. Na základě hodnocení subjekty práva do mnoha právních vztahů totiž vstupují, volí cesty k realizaci právního vztahu a volí i cíle, ke kterým chtějí v právních vztazích dospět. Hodnocení, v neposlední řadě, má i podstatný význam při rozhodování o tom, zda se chovat právně či proti právně. Přitom hodnocení vždy vychází z hodnotové orientace člověka.

Pro socialistickou právní vědu a socialistické právo má tedy problematika hodnot a hodnocení vážný význam. Je tomu tak proto, že socialistické právo je v naší společnosti nástrojem regulace společenských vztahů a nástrojem řízení vývoje těchto vztahů. Poprvé v historii se právo v socialistické společnosti stává i nástrojem cílevědomé výchovy lidí. Právo vede lidi ke správné hodnotové orientaci, která je předpokladem očekávaného jednání subjektu v sociálních vztazích.

Tím, že právo reguluje sociální vztahy ve společnosti, chrání hodnoty pro panující třídu důležité. Právem regulované vztahy v socialismu tak organizují určitou, nikoli však přesně vyjádřenou hierarchii společenských hodnot.

Jednání člověka v právním vztahu, tedy jednání subjektu právního vztahu, se odlišuje od jednání právně neregulovaného. Kromě notoricky známých odlišností se liší tím, že subjekt jednáním v právním vztahu vyjadřuje nejen svůj poměr k dalšímu subjektu či subjektům právního vztahu, neboť právní vztah je vztahem mezi subjekty, kteří v něm vystupují jako nositelé navzájem spjatých oprávnění a povinností, ale svým uvědomělým jednáním v něm vyjadřuje i poměr k socialistickému státu, který je představitelem socialistické společnosti.⁸⁾ Je to totiž stát, resp. jeho orgány, kdo je tvůrcem socialistického práva a je to stát, který do držení právních norem vynucuje.

V jednání nositelů subjektivních oprávnění a povinností je obsažen i hodnotový poměr jedince ke společnosti, v níž žije a k dalším jedincům, uznání společenských zájmů, individuálních zájmů, osobnosti člověka atd. Domnívám se proto, že právní vztahy jsou v té či oné míře a v té či oné rovině dispoziční. Dispoziční jsou pak i v tom smyslu, že právní vztah je vztahem směřujícím k určitému objektu (ať již k věci, k výsledku tvůrčí činnosti, k hodnotám lidské osobnosti, k chování, resp. k výsledkům určitého chování). Hodnoty chráněné právní normou, která reguluje společenský vztah, tak nabývají zvláštního subjektivně významového záměru. Směřováním právního vztahu k objektu se tento zvláštní subjektivně významový záměr uskutečňuje. Lze dokonce napsat, že právní vztah se ve své zvnějšněné podobě jeví jako poměr subjektu k objektu. Jestliže však zvážíme, že objekt, který chráníme právní normou, či k němuž v právním vztahu směřujeme, je z jiného hlediska společensky chráněnou a preferovanou hodnotou, přijmeme i vyjádření, tvrdící, že vlastnický vztah se jeví jako poměr člověka k věci.⁹⁾

Tím však rozhodně nemyslím, že by právní vztah mohl být jiným než vztahem mezi subjekty. A právě proto, že právní vztah nelze realizovat jinak než jako poměr mezi subjekty práva, označuji právní vztahy za vztahy intersubjektívní.

Ve společnosti se právní vztahy ustavily jako síť určitých hodnotových významů. Podle toho, jak důležitou hodnotu pro společnost tyto vztahy ochraňují, určíme i hierarchii právních vztahů.

Zmínila jsem se již, že hodnotám a hodnocení se v současné době věnuje mimořádná pozornost. Hodnotami a hodnocením se zabývala a zabývá řada právních teoretiků, z nichž pouze namátkou lze jmenovat

⁸⁾ Na tuto skutečnost pamatují např. Zásady občanskoprávních vztahů v čl. V. občanského zákoníku, když zdůrazňují, že „z občanskoprávních vztahů vznikají nejen vzájemná práva a povinnosti mezi účastníky, ale vyplývají z nich i práva a povinnosti ke společnosti“.

⁹⁾ K tomu se blíže vyjádřím v další kapitole.

¹⁰⁾ Viz V. Knapp: *Filozofické problémy socialistického práva*, Academia, Praha 1967.

V. Knappa,¹⁰⁾ Ed. Kučeru,¹¹⁾ P. Dojčáka,¹²⁾ J. Prusáka,¹³⁾ P. Hungra¹⁴⁾ a další. Tito autoři shodně zdůrazňují význam hodnotové orientace člověka pro jeho chování v právních vztazích.

Jde o problémy nesporně důležité. Pozornost jsem jim však věnovala již v předchozích pracích. Domnívám se však, že pro potřeby formování socialistického právního vědomí v naší společnosti je potřebné zamyslet se nad tím, jak do práva hodnoty pronikají — sledovat mechanismus přechodu společensky preferovaných a chráněných hodnot do socialistického práva — a zamyslet se i nad tím, jak právní normy hodnoty vyjadřují.

Domnívám se, že hodnoty společensky preferované a chráněné panující třídou nevstupují do právních norem, resp. do práva bezprostředně. Jednak jsou před svým vstupem do práva filtrovány právním vědomím v rovině teoretické, jednak co do formy, avšak při zachování obsahu, se přeměňují v právní instituty. Tato přeměna je nutná; právo užívá zcela odlišných vyjádření, pojmů, kategorií atd. než např. etika, filozofie, politická ekonomie apod.

Právě proto, že právo je regulátorem společenských vztahů a právě proto, že právní vztah je vztahem intersubjektním, nemůže být právní vztah jiným než individualizovaným společenským vztahem s individualizovaným obsahem mezi individualizovanými právními subjekty. K ochraně hodnot socialistické společnosti je pak rovněž nutné, aby každá hodnota prošla procesem své individualizace. Přechodem do práva se tedy hodnota, ochraňovaná a preferovaná socialistickou společností, přeměňuje, podle mého názoru, v právní institut.¹⁵⁾

Přeměnou v instituty práva, vyjádřeno zkratkovitě, se hodnoty ochraňované socialistickou společností „drobí“, individualizují se v množství elementů vlastních buď právu jako celku, nebo pouze určitému právnímu odvětví. Tak např. majetek v socialistickém vlastnictví chrání většina našich právních odvětví. Tato právní odvětví však chrání majetek v socialistickém vlastnictví různým způsobem a různými formami. Na druhé straně rodinu chrání pouze několik právních odvětví, z nichž zcela typické je právo rodinné a občanské. Ale i tato právní odvětví chrání rodinu

¹¹⁾ Viz Ed. Kučera: *Právní a mimoprávní faktory podmiňující účinnost socialistického práva*, in: *Efektivnost socialistického práva*, AUC, Praha 1986, str. 201—221.

¹²⁾ Viz P. Dojčák: *Právne vedomie a zákonnosť v socialistickej spoločnosti*, Bratislava 1978, zejména str. 78—79.

¹³⁾ Viz P. Hungr, J. Prusák: *Objektivní a subjektivní právo (vybrané problémy)*, AUB, Brno 1983, zejména str. 45—53.

¹⁴⁾ Citovaná práce.

¹⁵⁾ Mechanismus přeměny vlastnictví, jako konkrétní hodnoty a jako kategorie ekonomické v právní kategorii a hodnotu budu sledovat v následující kapitole, která uvedené tvrzení blíže ozřejmí.

Těmto otázkám jsem již věnovala pozornost i v citované práci o právním vědomí. Tyto otázky, jak vyplývá z dalšího, jsem rozpracovala, takže je nemohu neuvést a pouze na ně odkázat.

různým způsobem a různými formami, jež jsou určitému právnímu odvětví vlastní.

V podstatě každého institutu práva je opět vyjádřen zájem panující třídy společnosti a je v něm i obsažena hodnota společensky preferovaná a panující třídou chráněná.

V životě společnosti se všechny sociální vztahy navzájem prolínají a působí na sebe. Ale společenský vztah, regulovaný právní normou, chránící hodnoty naší společnosti či regulující činnosti, jež k těmto hodnotám směřují, se jeví mezi ostatními společenskými vztahy rovněž jako společenská hodnota, jako realizace konkrétního sociálního významu.

Myšlenka o hierarchii hodnot socialistické společnosti a o hierarchii právních vztahů, v nichž jsou tyto hodnoty chráněny nebo v jejichž rámci jsou organizované konkrétní činnosti, směřující k dosažení těchto hodnot, navozuje i myšlenku o hierarchii norem socialistického práva.

Závěr o existenci hierarchie norem socialistického práva, ke kterému dospívám, nemá nic společného s učením normativní teorie. Nejde o hledání jakési nejvyšší normy, které lze podřídít a pod ni podřadit normy ostatní podle toho, jak z této normy vyplývají.¹⁶⁾ Jde spíše za prvé o určení právní síly norem, za druhé o otázku preference hodnot normami práva chráněných a na základě této preference hodnot vytvořené škály norem a za třetí jde o skutečnost, jak dalece jsou ty či ony normy vžité do vědomí lidí.

Učení o síle právních norem — o dělení právních norem na prvotní a odvozené — je součástí marxisticko-leninské teorie státu a práva. Toto dělení norem běžně užívá jak věda o státu a právu, tak naše právní praxe.¹⁷⁾

Otázka preference hodnot normami práva chráněných a hierarchie právních norem podle důležitosti těchto hodnot pro společnost je již složitější. Je zřejmé, že naše právo ochraňuje všechny sociální hodnoty, ale ze znění našich zákonů, ze způsobu ochrany jednotlivých hodnot a ze sankcí, ukládaných za porušení vztahu, v němž jsou hodnoty chráněny, či ze sankce za ohrožení hodnoty samotné, lze zjistit, že nikoliv všechny hodnoty jsou naším právem chráněné stejně intenzívně. Takovým hod-

¹⁶⁾ Ostatně učení o hierarchii právních norem nepřinesla jako nový objev ryzí nauka právní (normativní teorie). Učení o hierarchii právních norem znalo již i římské právo. Např. Gaius ve svých institucích nám dokumentuje, že již římské právo si formulovalo tuto sestupnou škálu norem: plebiscit, usnesení senátu, císařské konstituce, edikty těch, kteří mají právo vydávat vyhlášky a dobrá zdání právníků. Viz *Gaius: Učebnice práva ve čtyřech knihách*, UK, Praha 1981, str. 31.

¹⁷⁾ V současnosti, kdy uvažujeme o samostatnosti socialistických organizací, je vhodné důrazně upozornit na tyto skutečnosti a pamatovat na ně při formování profesionálního právního vědomí pracovníků socialistických organizací. Pro každý subjekt je především závazný zákon a teprve potom odvozený normativní právní akt. Interní směrnice není obecně závazným normativním aktem.

notám, jako je např. zdraví a život člověka, poskytuje naše právo, ve srovnání s osobním vlastnictvím člověka (tedy s majetkem v osobním vlastnictví), jež je rovněž nespornou hodnotou, uznávanou socialistickou společností, větší ochranu.

Reálně vytvořit hierarchickou stupnici právních norem podle toho, jak důležité hodnoty pro společnost ochraňují, není zřejmě možné. Není totiž a nemůže být vytvořena stupnice hodnot uznávaných a chráněných socialistickou společností podle důležitosti těchto hodnot pro společnost, neboť každá hodnota preferovaná v naší společnosti nemá v každém vývojovém období socialismu stejnou důležitost.

Vždy však preferovanými a prvořadě chráněnými hodnotami musí nutně být socialistický stát a jeho orgány, komunistická strana se svou vedoucí úlohou ve společnosti, marxisticko-leninská ideologie, majetek v socialistickém vlastnictví a další hodnoty, jež tvoří základ naší společnosti. A protože socialistické právo je systémem obecně závazných norem, které chrání hodnoty socialistické společnosti, řadí se mezi preferované a prvořadě chráněné hodnoty naší společnosti i právo. Chráníme-li totiž konkrétní právní normou konkrétní hodnotu, chráníme touto právní normou i právní vztah před jeho narušením a chráníme i konkrétní právní normu, obecně závazné pravidlo chování.

Třetí stupnici norem lze z daného pohledu vytvořit podle toho, jak ta či ona právní norma silně zakotvila ve vědomí lidí. Jsou pravidla chování, která žijí ve vědomí lidí po celé generace a generace rodičů předávají tyto normy generaci dětí od pradávna. V. I. Lenin označuje tato pravidla chování „za pravidla společenského soužití od pradávna známá a opaku- jící se po tisíciletí ve všech předpisech společenského soužití“.¹⁸⁾

Takové normy přecházejí i do socialistické společnosti. Avšak pokud se tato pravidla chování stala součástí právního řádu, stala se právními normami, mění s novým společenským řádem mnohdy i při zachování formy svůj třídní obsah. Tak dochází k určitému posunu důležitosti pravidla chování v hierarchické stupnici nové společnosti, eventuálně nového právního řádu. Pravidlo chování se ve škále norem posouvá buď nahoru či dolů podle důležitosti hodnoty, chráněné právní normou pro panující třídu. A tím také dochází, zejména v prvním období nového společenského řádu, k určité kolizi mezi důležitostí hodnoty pro společnost a mezi důležitostí hodnoty pro některé jedince a skupiny. Dochází i k rozdílnému zařazení určité normy do oficiální stupnice norem a do stupnice norem některých jedinců a skupin. Pokud jedinec či skupina přijmou za svou oficiální stupnici pravidel chování, přispívá to k uspořádání typických hodnotících soudů jedince, skupiny a ke tvorbě společenských sankcí.

¹⁸⁾ V. I. Lenin: *Vybrané spisy* sv. II, Praha 1950, str. 188.

Pokud jedinec či skupina nepřijme hierarchii norem, vyplývající z hierarchie společenských hodnot, konstatujeme rozdílné právní vědomí jedinců či skupin od socialistického právního vědomí.

Se stupnicí norem některých jedinců a skupin, jež se liší od oficiální stupnice pravidel chování, se setkáváme i v naší společnosti. Hodnoty naší společnosti, které tvoří její základ, jsou hodnotami, ve srovnání s jinými, podstatně mladšími, jako je např. osobní vlastnictví člověka, rodina atd. To znamená, že i normy práva, chránící hodnoty, jež tvoří základ naší společnosti, jsou „mladé“. Vznikly se vznikem socialistického státu a s jeho rozvojem se vyvíjejí. Nelze je proto přiřadit k těm pravidlům chování, která V. I. Lenin označil „za pravidla společenského soužití... od pradávna známá a opakující se po tisíciletí ve všech předpisech společenského soužití“.¹⁹⁾ Délka „života“ těchto právních norem je zřejmě rovněž determinantou, působící na míru jejich fixace ve vědomí některých jedinců, kolektivů a skupin.²⁰⁾ A míra fixace těchto norem ve vědomí jedinců a skupin má nepochybně vliv na schopnost norem regulovat společenské vztahy.

Problematiku hodnot a hodnocení, její vztah k právním normám a právnímu vědomí je potřebné zvážit při formování socialistického právního vědomí našich občanů, skupin a společnosti. Všechny situace, do kterých se člověk dostává, ve kterých jedná, posuzuje a zvládá na základě své škály hodnot, své hodnotové orientace, světového názoru, svých vlastních pravidel chování, svého právního vědomí. Všechny jevy, se kterými se setkává, *hodnotí* na základě své škály hodnot, své hodnotové orientace. A naopak tyto jevy a situace zpětně působí na formování a rozvoj škály hodnot, hodnotové orientace jedince, skupin, jejich světového názoru a všech forem vědomí, tj. i právního vědomí. Tedy: to, co se lidem odráží ve vědomí, odráží se jim ve vědomí tak, jak se to jeví právě jim, jak jsou schopni poznávat a hodnotit.

¹⁹⁾ Citovaná práce.

²⁰⁾ Důležitost fixace právní normy ve vědomí lze ve zkratce uvést na následujícím příkladu: Naše soudy rozhodují o způsobu a rozsahu náhrady škody podle ustanovení § 442 odst. 1 občanského zákona většinou tak, že škoda se hradí v penězích. Přitom citované ustanovení zdůrazňuje, že škoda se hradí uvedením v předešlý stav a teprve tehdy, není-li to dobře možné nebo účelné, hradí se v penězích. Tak se mnohdy stává, že veškeré problémy s uvedením v předešlý stav nese ten, jemuž byla škoda způsobena a nikoli ten, kdo škodu způsobil. A problémy, vznikající např. při opravě motorového vozidla, jistě není potřebné uvádět.

2. KAPITOLA

KATEGORIE „VLASTNICTVÍ“ V PRÁVU

Formovat socialistické právní vědomí předpokládá nejenom poznat skupinové a společenské právní vědomí a jeho působení ve společnosti, předpokládá to i poznat právo. V souvislosti, kterou sleduji, to znamená zkoumat, jak jednotlivé společenské hodnoty do práva přecházejí a jak se přeměňují v hodnoty právní, jak se mění kategorie např. ekonomické, filozofické apod. v právní kategorie. Takové poznání napomůže ozřejmit i působení práva a právního vědomí ve společnosti a napomůže i vytvořit metody, jimiž lze efektivně právní vědomí formovat.

Přechod hodnot do práva a přeměnu kategorií, jež jsou kategoriemi jiných společenských věd, v kategorie právní vysvětlím vymezením vlastnictví jako kategorie ekonomické a jako kategorie právní. Vlastnictví je považováno za podstatnou společenskou kategorii a preferovanou společenskou hodnotu.

Kategorie vlastnictví je základní a výchozí problematikou, která se promítá do mnoha společenských věd. Od počátku dějin lidstva patří tato problematika k rozhodujícím, základním. O marxisticko-leninském učení o společnosti lze dokonce konstatovat, že jako ucelený světový vědecký názor v podstatě vzniklo v souvislosti s řešením problematiky vlastnictví. Problematika vlastnictví se promítá i do vědy o státu a právu a je pochopitelně i zde považována za jednu z nejdůležitějších.

Klasikové marxismu-leninismu řešili otázky vlastnictví jako hlavní součást marxismu při kritice buržoazních, zejména politickoeconomických názorů, jež obhajovaly soukromokapitalistické formy vlastnictví. Kritika buržoazních politickoeconomických názorů se stala jádrem vědeckého světového názoru, z ní se pak odvíjelo řešení otázek dalších. Neboť lze snadno „pochopit“, jak píše K. Marx, „že v pohybu *soukromého vlastnictví*, že právě v pohybu ekonomie, nalézá celé revoluční hnutí jak svou empirickou, tak svou teoretickou základnu“.²¹⁾

Zabýváme-li se názory klasiků marxismu-leninismu a zejména názory

²¹⁾ K. Marx: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*, Svoboda, Praha 1978, str. 78.

K. Marx, který se problematice vlastnictví výrazně věnoval již v raných pracích, jako jsou Ekonomicko-filozofické rukopisy, Německá ideologie, Bída filozofie atd., dále v Manifestu komunistické strany, a dospěl k vědeckému shrnutí těchto názorů v Kapitálu, zjišťujeme, že K. Marx chápal kategorii vlastnictví ve dvojím pojetí, dialekticky se podmiňujícím. Tuto kategorii chápal jednak jako *ekonomickou kategorii*, která je u něho adekvátní výrobním poměrům a představuje vlastnictví v reálné podobě, jednak chápal kategorii vlastnictví jako *kategorii právní, jako odraz základny v nadstavbě*, jenž může být i zkreslený, přičemž tyto nadstavbové jevy jsou, ostatně jako celá nadstavba, nadány relativně samostatným životem.²²⁾

Sledováním vývoje názorů K. Marxe na vlastnictví se pokusím dokázat své tvrzení o tom, že vlastnictví je třeba chápat jednak jako kategorii právní, jednak jako kategorii ekonomickou. Pokusím se i vysvětlit, v čem jsou tyto kategorie odlišné a v čem shodné a jak právo reguluje z tohoto hlediska společenský vztah vlastnictví.

Již ve *Filozoficko-ekonomických rukopisech* nalézáme zárodek později tak geniálně vyjádřených myšlenek o vlastnictví, jako kategorii ekonomické a vlastnictví jako kategorii právní. K. Marx zde tuto myšlenku předznamenává vyjádřením, že „... *materiální*, bezprostředně soukromé vlastnictví je smyslový výraz *odcizeného lidského života*. Jeho pohyb — výroba a spotřeba — je *smyslovým* projevem dosavadní výroby, tj. uskutečněním nebo skutečností člověka. Náboženství, rodina, stát, právo, morálka, věda, umění atd. jsou jen zvláštní způsoby výroby a podléhají jejímu obecnému zákonu.“²³⁾

V *Německé ideologii*, která z hlediska právní teorie patří mezi práce nejvýznamnější, podávají K. Marx a B. Engels výklad vlastnictví již na základě skutečně vědecké analýzy. Vlastnictví v podstatě vymezují jako vztahy, objektivně určené daným výrobním stupněm, tj. i určené konkrétním stupněm společenských výrobních sil. „Zkrátka, pozemková renta, zisk atd.“ píší, „skutečné formy, v nichž existuje soukromé vlastnictví, jsou společenské, určitému stupni výroby odpovídající vztahy...“²⁴⁾

V této práci již jasně rozlišují mezi vlastnictvím jako kategorií ekonomickou a vlastnictvím jako kategorií právní. „V soukromém právu,“ dovozují, „jsou existující vlastnické vztahy vyjádřeny jako resultát všeobecné vůle. Samo ius utendi et abutendi vyjadřuje jednak *fakt*, že se

²²⁾ Obdobně viz A. V. Venědiktov: *Státní socialistické vlastnictví*, Orbis, Praha 1950, § 3; V. Knapp: *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis, Praha 1950, str. 13—38; St. Zdobinský: *Osobní vlastnictví v ČSSR*, Orbis, Praha 1965, str. 23—37; Z. Hába, M. Křížek: *Socialismus a vlastnictví*, Svoboda, Praha 1957, str. 43 a násl.; H. Bodestein, G. Pflücke, R. Streik: *Wirtschaftsrechtverhältnisse*, Berlin 1958, str. 70 a násl.

²³⁾ K. Marx: *Ekonomicko-filozofické rukopisy*, Svoboda, Praha 1978, str. 78.

²⁴⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 3, SNPL, Praha 1958, str. 229.

soukromé vlastnictví úplně vymanilo ze závislosti na pospolitosti, jednak *ilusi*, že samo soukromé vlastnictví je založeno na pouhé soukromé vůli, na libovolném disponování věcí. V praxi má abuti pro soukromého vlastníka velmi určité ekonomické meze, nechce-li soukromý vlastník dopustit, aby jeho vlastnictví a s ním i jeho ius abutendi přešlo do rukou jiného, neboť *věc vůbec, vzata pouze vzhledem k jeho vůli, není věcí, nýbrž se stává věcí, skutečným vlastnictvím... teprve ve stycích a nezávisle na právu.*²⁵⁾

Rozborem uvedené myšlenky lze dále dovodit, že K. Marx a B. Engels označují právní vlastnictví za *jevovou* stránku procesů, odehrávajících se v ekonomice. Ekonomické přisvojovací vztahy jsou rozhodující, určující pro vznik vlastnického práva a dalších práv věcných. Ale vlastnické právo a další práva věcná se zároveň *jeví* jako jednání subjektů práva, jež závisí pouze na jejich vůli.

V *Bídě filozofie* vyjasňuje K. Marx dále své stanovisko k problematice vlastnictví, když v polemice s Proudhonem píše: „... definovat buržoazní vlastnictví... znamená pouze popsat všechny společenské vztahy buržoazní výroby.“²⁶⁾ A vysvětluje, že na otázku, co to je vlastnictví, lze „odpovědět kritickou analýzou »politické ekonomie«, která by obsahovala souhrn *vlastnických poměrů* nikoliv v právnickém vyjádření jako *volní poměry*, nýbrž v jejich reálné podobě, tj. jako *výrobní poměry*.“²⁷⁾

V *Manifestu komunistické strany*, v práci, která je mnohdy hodnocena jako mezník v díle K. Marxe a B. Engelse, pohlíželi oba autoři na vlastnictví z hlediska poněkud obecnějšího. Přesto však ani zde se neodchýlili od svého základního tvrzení, že vlastnictví je hlavní teoretickou i praktickou otázkou revolučního hnutí, zaměřeného proti dosavadním společenským poměrům.²⁸⁾ A zcela zřetelně vyjádřili tezi, která se prolíná celým jejich dílem. Tezi, jíž charakterizují vlastnictví jako výraz vyrábění a přivlastňování. Píší: „Moderní buržoazní soukromé vlastnictví je posledním nejúplnějším výrazem vyrábění a přivlastňování výrobků, které spočívá na třídních protikladech, na vykořisťování jedněch druhými.“²⁹⁾

V této své práci postavili K. Marx a B. Engels ekonomické vztahy — tedy vztahy výrobní a vztahy směnné — na úroveň vlastnických vztahů. „Buržoazní výrobní a směnné vztahy,“ napsali, „moderní buržoazní společnost není s to zvládnout... Dějiny průmyslu a obchodu jsou už po několik desetiletí dějinami vzpoury moderních výrobních sil proti moderním výrobním vztahům, proti vlastnickým vztahům... Výrobní síly,

²⁵⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 3, str. 77 (podtrhla autorka).

²⁶⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 4, SNPL, Praha 1958, str. 180.

²⁷⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 4, str. 33.

²⁸⁾ Viz K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 4, str. 441.

²⁹⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 4, str. 441.

které má k dispozici, neslouží k rozvoji buržoazních vlastnických vztahů; naopak stávají se jejich brzdou... a jakmile začnou tyto překážky zdolávat, uvádějí celou buržoazní společnost do nepořádku, ohrožují existenci buržoazního vlastnictví.“³⁰⁾

K. Marx a B. Engels popisují výrobní způsob jako jednotu výrobních sil a výrobních vztahů — vlastnických vztahů. Vlastnictví, tj. výroba a přivlastňování výrobků není pro ně, v souvislostech shora uvedených, ničím jiným než výrobním způsobem bráným vcelku. Kategorie vlastnictví pak vystupuje vždy v určité konkrétně historické formě výrobního způsobu.³¹⁾ Takže podstatu vlastnictví je možné odhalit vysvětlením vnitřních protikladů tohoto vlastnictví, včetně pochopení a vyjevení protikladu základního, výchozího.³²⁾

Když tedy K. Marx a B. Engels vysvětlovali vlastnictví z hlediska jeho ekonomického obsahu, vysvětlovali je tak, že objasňovali výrobní poměry.

K vysoce fundovaným závěrům dospívá K. Marx ve slavném Úvodu *Ke kritice politické ekonomie*. Vychází z předchozích myšlenek a komplexně je vyjadřuje: „Všechna výroba je přivlastňování předmětů přírody uvnitř určité společenské formy a jejím prostřednictvím. V tomto smyslu je tautologií říci, že vlastnictví (přivlastňování) je podmínkou výroby... nejde mluvit o žádné výrobě a o žádné společnosti tam, kde neexistuje žádná forma vlastnictví, to je tautologie. Přivlastňování, které si nic nepřivlastňuje, je contradictio in subjecto...“³³⁾

Všimněme si, že K. Marx charakterizoval výrobu jako „proces přivlastňování předmětů přírody uvnitř určité společenské formy“. To znamená, že viděl ekonomickovlastnické vztahy v dialektické jednotě s dalšími ekonomickými poměry. A dále si všimněme, že vlastnictví v podobě právní vysvětloval jako odraz těchto poměrů v právní nadstavbě. To konečně lze dovodit ze shrnutí Marxových myšlenek v *Kapitálu*. Zde už K. Marx zcela jasně formuloval myšlenku o tom, že „právní vztah, jehož formou je smlouva, ať už opřená o zákon nebo ne — je volní vztah, v němž se obráží ekonomický vztah. Obsah tohoto právního nebo volního vztahu je dán ekonomickým vztahem samým“.³⁴⁾

Domnívám se, že sledováním myšlenek B. Engelse a zvláště myšlenek K. Marxe o vlastnictví se podařilo prokázat tvrzení uvedené v počátku této kapitoly. Podařilo se prokázat, že zejména K. Marx rozeznával vlastnictví jednak jako kategorii právní, jednak jako kategorii ekonomickou.

K závěrům o tom, že vlastnictví je třeba rozeznávat jako kategorii eko-

³⁰⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 4, str. 433.

³¹⁾ Viz K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 4, str. 441.

³²⁾ Viz K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 4, str. 441.

³³⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 13, SNPL, Praha 1960, str. 663.

³⁴⁾ K. Marx: *Kapitál*, díl I, SNPL, Praha 1954, str. 102.

nomickou a jako kategorii právní, došli i další marxističtí autoři, mezi nimiž lze jmenovat právníky A. V. Venědiktova, S. N. Bratuse, V. Knapa, St. Zdobinského, ekonomy Z. Hábu, M. Křížka, německé právní teoretiky H. Bodesteina, G. Pflickeho a další.

K závěru, že vlastnictví je kategorií právní a kategorií ekonomickou a k závěru, že tyto kategorie se dialekticky podmiňují, dospívám rovněž. Tím však netvrdím, že od ekonomické kategorie vlastnictví lze mechanicky přejít ke kategorii právní. Vlastnictví, které se jako ekonomické poměry odráží v právní nadstavbě, se v ní totiž odráží nejenom jako *závazková práva*, tj. jako půjčka, výpůjčka atd., ale i institutem *práva vlastnického*. Vlastnictví jako ekonomické poměry se v právní nadstavbě odráží i jako právo objektivní³⁵⁾ i jako právo subjektivní.³⁶⁾ Přitom mezi vlastnickým právem subjektivním a objektivním je dialektický poměr, neboť jedno lze realizovat výhradně v mezích druhého.

Hovoříme-li o vlastnickém právu ve smyslu subjektivním, jde v případech konkrétních vlastníků o *souhrn subjektivních vlastnických oprávnění*. Jde o „právo požívat věci (v mezích práva objektivního) ve svém zájmu a svou mocí (tj. nepodmíněnou mocí kohokoli jiného) na základě soustavy třídních vztahů, která v dané společnosti existuje, a v souladu s touto soustavou“.³⁷⁾

Vlastnictví a vlastnické právo tedy není jedno a totéž. Chceme-li systematicky uzavřít předchozí výklad o vlastnictví jako kategorii ekonomické a vlastnictví jako kategorii právní, o vlastnickém právu objektivním a subjektivním, můžeme lišit:

1. Vlastnictví

a) vlastnictví ve smyslu ekonomickém, jakožto přisvojování předmětů přírody v určité společenské formě a jejím prostřednictvím, tedy vlastnictví v reálné podobě;

b) vlastnictví ve smyslu právním jako více či méně přesný odraz ekonomických poměrů v nadstavbě, nadaný relativně samostatným životem.

³⁵⁾ „Objektivní právo je souhrnem právních norem slovně vyjadřujících obsah a význam sociálně ekonomicky a třídně podmíněné státní mocenské vůle. Objektivní právo je sankcionované a vynutitelné státní mocí a má státem stanovenou formu.“ P. Hungr, J. Prusák: *Objektivní a subjektivní právo*, Univerzita J. E. Purkyně v Brně, Brno 1983, str. 145.

³⁶⁾ „Subjektivní právo je právní normou stanovená a vymezená (státem zaručená) možnost chování, daná subjektu práva. Subjektivní právo lze zároveň chápat jako souhrn těchto možností, jako systém adekvátní objektivnímu právu... Obsah subjektivního práva se projevuje jednak ve formě existence, jednak ve formě realizace.“ Citovaná práce, str. 146.

³⁷⁾ V. Knapp: *Předmět a systém československého socialistického práva občanského*, NČAV, Praha 1959, str. 96.

2. Vlastnické právo

a) ve smyslu objektivním, tj. souhrn právních norem, přiznávajících *možnost* vlastnění a vymezujících předpokládanému vlastníkovu *možnost* jednání;

b) ve smyslu subjektivním jako *element vlastnictví* a jako objektivním právem konkrétnímu vlastníku přiznaná *možnost* vlastnění a *možnost* jednání.³⁸⁾

Výrazným znakem vlastnického práva je „právo užívání věci“. To, že vlastnictví je neodlučitelné od vztahu člověka k věci, poznali již i římscí právníci. Nedotknutelnost vlastnictví spojili s nedotknutelností věci, která je předmětem vlastnického práva. A navíc i všechny právní řády fixovaly vlastnické právo jako vztah člověka k věci. Položme si nyní otázku, zda se právníci, kteří spojili nedotknutelnost vlastnictví s nedotknutelností věci, mýlili a pokusme se na tuto otázku odpovědět.

Nejdříve si ale uvědomme, že právě v případech konkrétních právních vztahů se projevuje (jeví) důvod, pro který lidé vstupují do věcněprávních vztahů. Živí, konkrétní lidé nevstupují do věcněprávních vztahů s úmyslem navázat tyto vztahy s jinými lidmi a být nositeli určitých oprávnění a povinností. Do těchto vztahů vstupují živí, konkrétní lidé proto, aby např. prostřednictvím předmětu (objektu), který získají či smění za ekvivalent, uspokojili své potřeby. Takže věcněprávní vztah mezi lidmi, mezi individualizovanými subjekty tohoto vztahu je neodmyslitelný od objektu (předmětu) tohoto právního vztahu.

Podle mého názoru neodlučitelnost vztahu člověka k věci u vlastnictví, a to zejména jako kategorie právní, konstatoval i K. Marx. Vraťme se ještě k myšlence o tom, že „*ius utendi et abutendi . . . vyjadřuje iluzi, že soukromé vlastnictví je založeno na pouhé soukromé vůli, na libovolném disponování věci*“.³⁹⁾ K. Marx zde ukazuje na to, že vlastnické právo se skutečně *jeví* jako vztah člověka k věci. Připomeňme si však ještě druhou část tohoto často uváděného citátu: „V praxi má abuti pro soukromého vlastníka velmi určité *ekonomické* meze . . ., neboť *věc vůbec, vzata pouze vzhledem k jeho vůli, není věcí, nýbrž se stává věcí, skutečným vlastnictvím . . . teprve ve stycích a nezávisle na právu*.“⁴⁰⁾

K. Marx tedy konstatoval, že sice vlastnictví, a to zejména jako kategorie právní, je neodlučitelné od vztahu člověka k věci. Ale prokázal také, že vlastnictví je vztahem mezi lidmi, neboť věc, která je předmětem vlastnictví, se „*stává věcí, skutečným vlastnictvím teprve ve stycích*“. Prokázal, že vlastnictví jako kategorie právní je neodlučitelné od přivlastňo-

³⁸⁾ Obdobně viz V. Knapp: *Vlastnictví v lidové demokracii*, Orbis, Praha 1952, str. 68.

³⁹⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 3, SNPL, Praha 1958, str. 77 (podtrhla autorka).

⁴⁰⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 3, str. 77.

vacích procesů, které probíhají v ekonomické sféře nezávisle na právu. Můžeme tedy znovu dovodit, že vlastnictví jako kategorie právní je v těchto souvislostech neodlučitelná od ekonomické kategorie vlastnictví, přičemž s ní není totožná.⁴¹⁾

Na shora položenou otázku, zda se právníci, kteří od doby římského práva charakterizovali vlastnické právo jako vztah člověka k věci a všechny právní řády, které vlastnické právo fixovaly, jako vztah člověka k věci, nemýlili, lze odpovědět, že nikoli. Nemýlili se, postihli však pouze jevovou stránku vlastnictví a nikoli jeho podstatu. K. Marx má totiž pravdu, když píše, že „všechna věda by byla zbytečná, kdyby se jevová forma a podstata věcí přímo kryly“.⁴²⁾

Právo si tedy vlastnictví, které se odráží v právní nadstavbě, rozkládá. Rozkládá si toto vlastnictví jednak do institutu vlastnického práva, jednak do dalších věcněprávních institutů, přičemž rozeznává právo objektivní a subjektivní.

Právo si, podle mého přesvědčení, rozkládá odraz ekonomických vztahů v nadstavbě zcela zákonitě. Má-li právo posloužit jako regulátor společenských vztahů, musí pomoci sobě vlastních prostředků tyto společenské vztahy zformovat tak, aby byly právní regulace schopné.

V případě ekonomickovlastnických poměrů nemůže právo tyto poměry regulovat jako jeden velký komplex; nemůže je regulovat ani zcela detailně. Navíc víme, že odraz ekonomickovlastnických poměrů v právní nadstavbě není přesný, není úplný, neboť je závislý na odrazu ekonomickovlastnických poměrů ve vědomí lidí. Přesnost tohoto odrazu je závislá, mimo jiné, na schopnostech a možnostech našeho poznání. Právo, které si rozkládá odraz ekonomickovlastnických poměrů v nadstavbě, reguluje tyto jednak jako činnosti (tj. oprávnění a povinnosti) a jednak je reguluje jako vztahy.⁴³⁾

Aniž bychom zapomínali, že *vlastnictví je společenským vztahem*, že *podstatu vlastnictví nalézáme ve vztazích výrobních*, i v socialistickém právu ochraňujeme vlastnictví tak, že spojujeme jeho nedotknutelnost s nedotknutelností věci, která je předmětem vlastnického práva. Vlastnické právo pak charakterizujeme jako právo absolutní. Právo totiž, podle mého názoru, jinak ani vlastnictví ochraňovat nemůže.

K větší přesvědčivosti tvrzeného vyjdeme ještě z dříve uvedené definice vlastnického práva a zkoumejme, co *vlastnické právo zahrnuje*:

⁴¹⁾ Obdobně viz Z. Hába, M. Křížek: *Socialismus a vlastnictví*, Svoboda, Praha 1957, str. 47.

⁴²⁾ K. Marx: *Kapitál*, díl III, část 2, SNPL, Praha 1956, str. 365.

⁴³⁾ K problematice právní nadstavby se v poslední době velice fundovaně vyjádřil Ed. Kučera ve stati *Právní a mimoprávní faktory podmiňující účinnost socialistického práva*, in: *Problémy zvyšování účinnosti socialistického práva v procesu zdokonalování socialistické zákonnosti*, Univerzita Karlova, Praha 1986, str. 19.

— jednak zahrnuje vlastníkovo oprávnění mít věc u sebe, držet ji. Toto vlastníkovo oprávnění lze označit za *statickou stránku vlastnického práva*;

— jednak zahrnuje vlastníkovo oprávnění věc užívat a s věcí disponovat, které lze označit za *dynamickou stránku vlastnického práva*.

Drží-li vlastník věc u sebe, přičemž s touto věcí nemusí ani nakládat a dokonce ji nemusí ani užívat, nevstupuje do právního vztahu se žádným dalším individualizovaným subjektem práva. A dokonce mnohdy, když věc užívá pro sebe, nemusí ještě vstupovat do právního vztahu s dalším subjektem. Teprve tehdy, když s věcí disponuje či když mu individualizovaný subjekt práva brání věc držet či užívat (tedy dochází k takovému jednání subjektu práva, které zahrnujeme do skupiny právních skutečností, jež jsou předpokladem vzniku právního vztahu), vzniká konkrétní právní vztah.

Jedině konkrétní právní vztah může regulovat vztah společenský. Proto právo pro potřeby regulace společenské vztahy konkretizuje, to znamená, individualizuje subjekty těchto vztahů, individualizuje jejich práva a povinnosti a konkretizuje objekty (předměty) právních vztahů. (To za první.)

Vymezení toho, co zahrnuje vlastnické právo, vede i k dalšímu zamyšlení. Jestliže vlastník pouze věc u sebe drží, tuto věc pouze pro sebe užívá, opravuje-li např. tuto věc, aniž by k tomu potřeboval součinnosti dalších, provádí tyto činnosti v rámci svého vlastnického oprávnění. I to je obsahem vlastnického práva, jako práva absolutního. K naplnění těchto činností, jak jsem již zmínila, nepotřebuje vstupovat do *právního vztahu* s dalším subjektem či s dalšími subjekty práva. *Tyto činnosti tedy vykonává mimo právní vztah*. Právě v těchto případech se zřetelně jeví vlastnické právo jako vztah člověka k věci.

Právo reguluje ekonomickovlastnické poměry i tak, že mimo rámec právního vztahu reguluje oprávnění a povinnosti vlastníka, které vlastník nevykonává v poměru k dalšímu individualizovanému subjektu práva.⁴⁴⁾ (To za druhé.) Neboť, jak jsem se již zmínila, vlastnické právo subjektivní je *elementem vlastnictví*.

Právo tedy neužívá těchže kategorií jako např. politická ekonomie, politika, filozofie apod. Přizpůsobuje si konkrétní kategorie tak, aby právo plnilo ve společnosti jednu ze svých základních funkcí, tj. funkci regulace.⁴⁵⁾ Stejně i v případě společenských hodnot lze konstatovat, že právo si přetváří tyto hodnoty v hodnoty právní, přičemž sleduje základní cíl, spočívající v sociálně třídní regulaci společenských vztahů.

Důležitou úlohu při přeměně společenských hodnot v právní hodnoty

⁴⁴⁾ Obdobně viz D. M. Genkin: *Právo sobstvennosti kak absoljutnoje subjektivnoje pravo*, Sovetskoje gosudarstvo i pravo č. 6, rok 1958, str. 94.

⁴⁵⁾ K regulativní funkci práva blíže viz Ed. Kučera: *Regulativní funkce socialistického práva*, Právník č. 2, rok 1974, str. 71.

3. KAPITOLA

KATEGORIE „OBJEKTIVNÍ“ A „SUBJEKTIVNÍ“

Stranické a státní dokumenty, určující linii našeho společenského vývoje, zdůrazňují nárůst subjektivního faktoru, vzrůstající úlohu subjektu v životě společnosti. Přitom však právě kategorie objektivní a subjektivní nejsou ani v teorii práva, ani v teorii právního vědomí zcela jasně vyřešeny. Spíše do řešení těchto otázek vstupuje i nadále jistá schematičnost.

Domnívám se, že vyřešit problematiku kategorií objektivní a subjektivní pro formování socialistického právního vědomí v naší společnosti je nezbytností. Nezbytností jednak proto, že teoretická nejasnost těchto kategorií vede k nejasnostem při určování metod právní výchovy a propagandy, jednak proto, že zformované socialistické právní vědomí napomáhá efektivní sociálně třídní regulaci společenských vztahů.

Marxisticko-leninští autoři — právníci — kteří se zamýšlejí nad společenskými vztahy a chováním lidí v nich, nad právním vědomím lidí, často při svých úvahách vycházejí z myšlenky K. Marxe, která se týká přeměny směny, tj. výrobního vztahu, ve vztah prodeje a koupě, tj. vztah právní: „... jeden majitel zboží jen z vůle druhého, tedy každý je jedním volným aktem jim oběma společným, si může přivlastnit cizí zboží tím, že zcizuje vlastní zboží. Musí se tedy navzájem uznávat za soukromé vlastníky. Tento právní vztah, jehož formou je smlouva — ať už opřená o zákon nebo ne — je volní vztah, v němž se odráží ekonomický vztah. Obsah tohoto právního nebo volního vztahu je dán ekonomickým vztahem samotným.“⁴⁶⁾

Uvedený citát slouží k rozvinutí dvou myšlenek: jednak myšlenky o tom, že ve společnosti existují vztahy nadstavbové, k nimž patří vztahy právní a dále existují vztahy materiální (ekonomické), to jsou vztahy ve výrobě; jednak myšlenky o tom, že právní vztah se stává formou společenského vztahu a společenský vztah, zejména vztah výrobní, je obsahem vztahu právního.

⁴⁶⁾ K. Marx: *Kapitál I*, SNPL, Praha 1953, str. 102.

Úvaha nad myšlenkou o obsahu a formě vztahu směřuje i k poznání poměru kategorií objektivní a subjektivní.

Dospíváme-li k závěru, že právní vztahy jsou formou společenských vztahů, přičemž společenské vztahy, zejména výrobní, jsou obsahem vztahů právních,⁴⁷⁾ pak nezbývá než dovodit, že efektivní regulace společenského vztahu — obsahu — si vynucuje určitou formu, která objektivně vyplývá z daných materiálních, politických a ideologických podmínek života společnosti, tj. která je jim adekvátní.

Poznání formy a obsahu vztahů navozuje i další myšlenky. Vede totiž k poznání toho, že společnost a společenské vztahy, a to i vztahy výrobní, chceme-li je regulovat právně, nelze zkoumat pouze jako objektivní materiální proces. Pokud tak činíme, je naše nazírání na společnost nazíráním schematickým.

V. I. Lenin, který se zamýšlel nad formami objektivního procesu, vytýčil dvě jeho formy: přírodu a cílevědomou lidskou činnost, jež se v procesu vývoje sjednocují.⁴⁸⁾ Ke dvěma stránkám objektivního procesu ve smyslu Leninovy poznámky se vyjadřuje P. V. Kopnin: „Toto sjednocení je přítomné každému aktu praktické činnosti, protože je to činnost cílevědomá a smyslově materiální... *Ve výsledcích praktické činnosti*, které můžeme v jistém smyslu nazvat objektivní formou subjektivního (ideje), *probíhá... úplné sjednocení subjektu a objektu*. Subjekt sám se zpředměťňuje, jeho ideje nabývají objektivní formy a stávají se nezávislými na vědomí a vůli subjektu... Výsledky praktické činnosti sjednocují člověka s přírodou, příroda se takzvaně polidštuje a člověk, jeho vlastnosti, rysy se zpředměťňují, získávají charakter předmětu, který se nachází mimo něj... Člověk v praktické činnosti reprodukuje přírodu na základě přírody samé. Tato reprodukce není jednoduchým opakováním přírodních těles, ale tvorbou a seberealizací člověka v přírodě.“⁴⁹⁾

Rozhodně nepopírám, že vývoj společnosti je objektivním materiálním procesem. Naopak, tento závěr považuji za podstatný a základní. I nutnost právní regulace společenských vztahů v socialistické společnosti je nutností objektivní. Již v předchozí kapitole jsem zmínila, že regulace společenských vztahů v moderních společnostech je dána objektivně, je vyvolána nutností zprostředkovanosti společenských vztahů právem a dalšími normativními systémy.

Ekonomické vztahy jsou ve společnosti, to znamená i v socialistické společnosti, vztahy determinující. Učení o podmiňujícím charakteru eko-

⁴⁷⁾ Obdobně viz V. Knapp: *Filosofické problémy socialistického práva*, Praha 1967, str. 29—30.

⁴⁸⁾ V. I. Lenin: *Spisy* sv. 38, SNPL, Praha 1960, str. 188—189.

⁴⁹⁾ P. V. Kopnin: *Dialektika ako logika a teória poznania*, Bratislava 1976, str. 389 až 390.

nomických vztahů ve společnosti je jednou ze základních tezí marxismu-leninismu. Lze dokonce napsat, že je to abeceda marxismu-leninismu. Ale abecedu marxismu-leninismu nelze ztotožnit s marxistickým učením celým, protože uvedený závěr by byl sám o sobě jednostranný a neúplný.

Společnost, chceme-li zkoumat právní vědomí, regulovat společenské vztahy právem, je třeba posuzovat i jako proces činností živých lidí, nadaných vědomím, lidí, kteří mají své potřeby, přání, zájmy, touhy a vášně. A nezapomínat, že právě tím, jak lidé myslí, jak dosahují svých potřeb, přání, zájmů, jak se naplňují jejich touhy, jak v procesu života působí jejich vášně, uskutečňují, realizují dějinný pohyb a přeměňují sebe samotné. „Vědomí člověka,“ jak píše V. I. Lenin, „odráží podstatu, substanci přírody, ale toto vědomí je současně vnější ve vztahu k přírodě (*nespadá s ní ihned ani prostě vjedno*).“⁵⁰⁾

Priznáme-li tedy platnost závěru, dovozujícímu, že ekonomické vztahy jsou ve společnosti determinující, rozhodně tím nevyjadřujeme, že jiné vztahy nejsou ve společnosti rozhodující či dokonce to, že pouze ekonomické vztahy jsou ve společnosti rozhodující.⁵¹⁾

Ještě jednou zdůrazňuji, že není pochyb o tom, že společenská základna, ekonomické vztahy a procesy jsou ve společnosti determinující, podmiňující. Zároveň upozorňuji i na to, že historie nejednou prokázala, že v určitých podmínkách a souvislostech se projevují jako důležitější nikoli vztahy a procesy ekonomické, ale vztahy a procesy politické. O této skutečnosti přesvědčuje i socialistická revoluce, která začíná převzetím politické moci proletariátem. Tvorba moci ekonomické, tvorba socialistických výrobních vztahů, je jedním z hlavních úkolů proletariátu po převzetí politické moci. Socialistické vztahy, a to i vztahy ekonomické, se dříve než reálnou skutečností staly cílem. Jejich model se nejprve vytvořil v hlavách lidí, prošel vědomím lidí, kteří v procesu socialistické výstavby realizují svůj cíl.

Zkoumáme-li právní vědomí, jeho vliv na regulaci společenských vztahů, jeho vliv na tvorbu práva a realizaci práva, zjišťujeme, že zákonitosti společenského vývoje nelze odloučit od jejich reálných nositelů, od reálných společenských subjektů. Zjišťujeme, že neexistuje jev, který bychom mohli označit za jev *pouze* ekonomický, *pouze* politický, *pouze* právní apod. Spíše lze napsat, že existuje politický, ekonomický, právní atd. aspekt všech jevů, objektů, procesů.⁵²⁾

V předchozí kapitole jsem se pokusila dokázat, že vlastnictví je kategorií ekonomickou a kategorií právní. Na vlastnictví tedy můžeme pohlížet

⁵⁰⁾ V. I. Lenin: *Spisy* sv. 38, str. 188 (podtrhla autorka).

⁵¹⁾ K tomu viz známý Engelsův dopis Starkenburgovi. K. Marx, B. Engels: *Vybrané spisy* sv. II, Praha 1950, str. 530.

⁵²⁾ Obdobně viz F. Zich: *Sociální procesy*, Svoboda, Praha 1986, str. 32—34.

z několika aspektů. Právě na vlastnictví se pokusím i v této kapitole vysvětlit naznačené otázky.

Rovněž jsem již uvedla geniální myšlenku K. Marxe z Úvodu *Ke kritice politické ekonomie*: „Všechna výroba je přivlastňování předmětů přírody ... uvnitř určité společenské formy a jejím prostřednictvím. V tomto smyslu je tautologií říci, že vlastnictví (přivlastňování) je podmínkou výroby ... nejde mluvit o žádné výrobě a o žádné společnosti tam, kde neexistuje žádná forma vlastnictví, to je tautologie. Přivlastňování, které si nic nepřivlastňuje, je *contradictio in subjecto* ...“⁵³⁾

V dalších svých pracích ukázal K. Marx, jak se s rozvojem jednotlivých historických společenských formací rozvíjel i obsah vlastnictví. V rodové společnosti byl obsahem vlastnictví pouze poměr pracujícího člověka k podmínkám výroby.⁵⁴⁾ Tedy vlastnictví má v tomto vývojovém období pouze sociální, ale ještě nikoli politický obsah. S vývojem výrobních sil a dělby práce narůstá politický obsah vlastnictví a vlastnictví je i spojováno stále těsněji s odměnou (důchodem), způsobem směny, spotřeby apod.

Zejména my, právníci, si uvědomujeme, že vlastnictví jako kvalitativně diferencovaný poměr člověka ke světu, je vždy *zprostředkováno vědomím*. UVědomujeme si však i to, že jeho skutečná — předmětná — existence především na vědomí nikdy nestojí. Vlastnictví je uskutečňováno ekonomickými poměry. Pokud je chováním vědomým, to znamená, že je zaručené a proklamované v právních předpisech, jde vždy v té či oné míře o *vědomé jednání lidí k určitým ekonomickým poměrům*. Tak vlastnictví koneckonců vystupuje z těchto svých jednotlivých *aspektů* jako *opakovaná objektivní i subjektivní produkce poměru člověka ke světu lidí a ke světu přírody*.

Právě v těchto úvahách vystupuje řešení problematiky subjektivního a objektivního.

V socialismu neztrácejí ekonomické vztahy determinující význam a úlohu. Společenské vědomí i nadále má v tomto procesu svůj předchozí charakter a nadále je podmiňuje materiální bytí společnosti. Stává se však v procesu společenskohistorického vývoje rozhodujícím faktorem.⁵⁵⁾

⁵³⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 13, SNPL, Praha 1963, str. 663.

⁵⁴⁾ Vlastnictví jako předpoklad výroby „... předpokládá určité jsoucno individua jakožto člena nějakého kmenového společenství nebo společenství vůbec ...“ K. Marx: *Rukopisy „Grundrisse“*, sv. II, Svoboda, Praha 1974, str. 104.

⁵⁵⁾ Dokonce, dochází-li k chybné regulaci či k chybnému řízení společnosti, hrají regulátory výraznou roli. Nesprávnost regulace či řízení se zpravidla projeví po delší době. To znamená, že *ekonomická nutnost se v poslední instanci koneckonců prosadí*. Ale zároveň nesprávný subjektivní zásah umocní problémy společnosti a navíc nesprávná forma, použitá k regulaci či k řízení, podstatným způsobem ovlivní obsah společenských vztahů. Nesprávný subjektivní zásah, zejména v případě výrobních vztahů, ovlivní negativně vývoj výrobních sil a negativně ovlivní i vývoj (formování) vědomí lidí. To vše pochopitelně oddálí dosažení stanoveného společenského cíle.

Docházíme tedy k poznání dvou relativně samostatných stránek společenského vývoje, které jsou navzájem k sobě v určitém zákonitém poměru. Obě tyto stránky mají každá své vlastní relativně samostatné kritérium důležitosti a podstatnosti.

Ke společnosti jednak přistupujeme jako k přírodně historickému procesu, podléhajícímu zákonitostem, „které nejen nezávisí na vůli, vědomí a úmyslech lidí, nýbrž naopak samy vůli, vědomí a úmysly lidí určují“.⁵⁶⁾ Zde se nám jeví společenské bytí jako primární ve vztahu ke společenskému vědomí. Ekonomika je z tohoto hlediska základnou, určující strukturu všech společenských vztahů.⁵⁷⁾

Ke společnosti přistupujeme jako k procesu, jenž je v určité míře uskutečňován uvědomělým jednáním lidí. Společenskou praxi, realitu, zkoumáme jako uvědomělou činnost lidí. Jako uvědomělou činnost lidí, žijících v určitých podmínkách a tyto podmínky přetvářejících. V uvědomělé činnosti lidí hledáme uskutečnění zákonitostí společenského vývoje. Zajímá nás působení subjektů, jednotlivců, kolektivů, institucí, organizací a společnosti jako celku, působení subjektů, kteří jsou nadáni vůli a vědomím, na reálné existenční podmínky, na objekt.⁵⁸⁾

Společnost lze sledovat: a) jako zákonitý společenský vývoj, jako přírodně historický proces; b) jako v určité míře uvědomělé jednání lidí.

Na společenský vývoj lze nazírat jako na zákonitý proces bez zvláštního zřetele na to, že je a jak je uskutečňován současně a v určité míře uvědomělou činností lidí. Na společenský pohyb tak nazíráme jako na objektivní proces. Ale tento objektivní proces pak v sobě zahrnuje nejenom ekonomiku jako základnu společnosti, nejenom výrobní vztahy, ale zkoumáme-li společnost v jejím pohybu a v jejím celku — což je základem materialistické dialektiky — zahrnuje v sobě zákonitý společenský pohyb jak hospodářský, tak politický život, duchovní sféru, tj. i proces společenského poznání, proces tvorby právního vědomí, právní kulturu, tvorbu právních norem i jejich realizaci atd. Přitom poměr jednotlivých sfér života společnosti je třeba z tohoto aspektu zkoumat tak, aby bylo možno určit stupeň jejich vzájemné závislosti a určenosti.

Uvedená tvrzení lze ilustrovat takto: politika je např. vždy do jisté míry řešením poměru mezi třídami; řečeno slovy Leninovými, „je koncentrovanou ekonomikou“. To znamená, že je podmíněna alespoň částečným poznáním výrobních vztahů, existujících ve společnosti, a zároveň

⁵⁶⁾ K. Marx: *Kapitál*, díl I, SNPL, Praha 1953, str. 29.

⁵⁷⁾ Toto hledisko umožnilo vznik marxistické vědy o společnosti.

⁵⁸⁾ K tomu viz blíže J. Mužík: *Subjekt a objekt*, Praha 1964, str. 54 a násl.

Zkoumáme-li společnost z tohoto hlediska, musíme vždy znovu rozlišovat, co je objektem a kdo je subjektem, vážit a hodnotit vzájemný poměr subjektu a objektu, možnosti a síly subjektu ke změně objektu.

je i odvislá od společenského vědomí, zejména pak třídního vědomí panující třídy ve společnosti (které vzniká jako odraz materiálního bytí). Právní vědomí je koneckonců odrazem společenského bytí „v hlavách“ lidí, zároveň je i odrazem práva a jeho schopnosti regulovat společenské vztahy. Prostupují je další formy společenského vědomí a tak ovlivňují jeho zformování. Právo, jako sociálně třídní regulátor chování lidí ve společnosti, je závislé na poznání těchto vztahů, ale jako nástroj panující třídy, sloužící k ochraně a prosazení jejího zájmu ve společnosti, je i odvislé od poznání politiky, politických procesů a trendu jejich vývoje. Tím jsem ovšem neřekla, že politika, nazíráme-li na ni jako na součást zákonitého vývoje společenského procesu, není objektivním zákonitým procesem, že právní vědomí není objektivním jevem. A právo, které je vytvářeno vědomím lidí, rovněž nepřestává být zákonitým, objektivním společenským jevem.⁵⁹⁾ Zkoumáme-li totiž společenský život z hlediska zákonitého společenského vývoje jako přírodně historický proces, vystupují jevy společenského života vždy jako objekt, vystupují jako objekt našeho zkoumání. Potom musíme ale zároveň odlišit odraz, tj. poznání společenských procesů, od vlastního procesu poznání, tj. mechanismu, který poznání zprostředkuje. Ve zkratce lze napsat, že je potřebné dbát toho, aby byly odlišeny a přísně respektovány meze základní gnoseologické otázky.

Na společenský pohyb lze ale nazírat i jako na v určité míře uvědomělé jednání lidí. Tedy jednání společenských subjektů v určitém prostředí, určujícím jejich život, jejich chování a vůli. Prostředí, ve kterém subjekt žije, se tak přeměňuje nejenom v objekt jeho poznání, ale i v objekt jeho přetváření. V případě tohoto přístupu ke společenskému pohybu je si třeba uvědomit, že prostředí, v němž lidé žijí, je sice vytvářeno podmínkami a vlivy přírodními a ekonomickými, ale také podmínkami politickými, ideologickými, právními, rodinnými a jinými. Přitom jsou to lidé, kteří na změnu podmínek, v nichž žijí, činně působí. Dochází tak k *dialektickému poměru* mezi lidmi — *společenskými subjekty* — a *prostředím*, v němž žijí. A tak jsou *určovány* a také *realizovány* všechny *cíle životní zkušenosti*.

Nazírání na společnost a její vývoj jako na zákonitý společenský proces je nazíráním základním; umožňuje zkoumat a poznávat objektivní zákonitosti společenského dějinného procesu. Hledisko druhé, tedy nazírání na společenský vývoj jako na v té či oné míře uvědomělé jednání lidí, je rovněž důležité a není možné je opomíjet, zejména ve společenských

⁵⁹⁾ Je však třeba si uvědomit, že objektivní není totéž jako materiální. V tomto směru napsal V. I. Lenin: „...myšlenka i hmota jsou skutečné, tj. ...existují... Ale nazvat myšlenku materiální, znamená učinit chybný krok k směšování materialismu s idealismem.“ V. I. Lenin: *Spisy* sv. 14, SNPL, Praha 1957, str. 258.

vědách. Umožňuje zkoumat, jak lidé zákonitosti společenského vývoje poznávají, jak se jim podřizují a jak je ve své praktické činnosti využívají.

Formujeme-li socialistické právní vědomí, musíme si zároveň uvědomit, že na společenský vývoj nelze pohlížet jako na živelný proces realizace neměnných a nepřekonatelných historických tendencí. Právní vědomí formujeme proto, aby se lidé ve společnosti především chovali po právu. Pomocí práva — nástroje společenského řízení a sociálně třídní regulace společenských vztahů — se totiž realizují cíle stanovené v programu dalšího vývoje. Kdybychom chápali společenský vývoj jako živelný proces, staly by se pro nás programy a cíle a úsilí o jejich realizaci zbytečné a nesmyslné.

Zároveň je třeba si i uvědomit, že právo, má-li být vhodným regulátorem společenských vztahů, musí brát zřetel na oba shora uvedené přístupy ke společnosti. Přesněji: musí první přístup transformovat přes druhý do sebe, neboť jenom tak lze vytvořit právo, které poslouží jako efektivní regulátor společenských vztahů.

Úvahy o kategoriích „objektivní“ a „subjektivní“ při formování socialistického právního vědomí, lze uzavřít konstatováním, že

a) marxismus-leninismus se svým materialistickým pojetím společenského vývoje není ani ekonomickým pojetím dějin, a dokonce není ani učením o rozhodujícím významu ekonomického faktoru ve vývoji společnosti;

b) marxismus-leninismus chápe vývoj společnosti jako proces lidské činnosti v určitých přírodních a společenských podmínkách. Člověk je bytost tvůrčí, je nadán aktivitou. Při jednání se řídí plány, uskutečňuje své úmysly; všechny své plány, úmysly a cíle člověk uskutečňuje prací;

c) prací, člověk žijící v určitých přírodně historických podmínkách, přetváří svět, vnáší do vnější přírody své úmysly, svou vůli, své vědomí, produkuje společenské vztahy a reguluje je. To vše při respektování a využití podmínek, v nichž žije, v souladu se svými záměry a cíli.

A právě v tomto procesu působení člověka na přírodu a společnost spočívá veškerá dialektika subjektu a objektu a právě v tomto procesu se přeměňuje subjektivní v objektivní a objektivní v subjektivní.

Zformované právní vědomí, které ve společnosti působí na základě poznané společenské reality v souladu s našimi úmysly a cíli, vystupuje v těchto souvislostech jako síla schopná „přetvářet svět“ a jako subjektivní a zároveň objektivní faktor, schopný žádoucí regulace společenských vztahů, souladné se sociálně třídními řídicími záměry.

ZÁVĚR

Socialistická společnost je společností i nadále třídně diferencovanou. Pro sociální postavení lidí ve společnosti i v socialismu zůstává rozhodující jejich postavení ve výrobně ekonomických procesech.

Třídy, jež v socialismu existují, lze označit za relativně samostatné sociální systémy, vyznačující se relativní stabilitou a trvalostí. Zároveň je však těmto systémům vlastní i vnitřní strukturovanost. Stejně tak jako nelze přehlédnout vnitřní strukturovanost tříd, nelze přehlédnout ani fakt, že příslušníci třídy nevystupují v praxi vždy stejným způsobem. K jejich úplné integraci dochází zpravidla ve vypjatých historických a sociálních podmínkách, jež mají revoluční charakter. Chování příslušníků jedné třídy v běžných situacích však zcela integrované není. Vnitřní struktura třídy je totiž složitá. Členění jejích prvků je značně komplikované, a to zejména z hlediska dialektiky vzájemných vztahů.

Formujeme-li socialistické právní vědomí, musíme vycházet ze závěru, že právní vědomí společnosti netvoří pouhý souhrn právních vědomí tříd. A také ze závěru, že právní vědomí tříd není tvořeno jen pouhým souhrnem právních vědomí jedinců. Nesmíme opomíjet skutečnost, že právní vědomí sociálních skupin tvoří v rámci třídy relativně samostatné sociální útvary. Tyto relativně samostatné sociální útvary jsou koneckonců podřízeny vědomí třídy jako celku; tento závěr se týká i ostatních forem vědomí. V mnoha ohledech však právní vědomí relativně samostatného sociálního útvaru vystupuje jako autonomní celek.

V důsledku dynamického vývoje socialistické společnosti nabývají procesy sblížování tříd a sociálních skupin, založené na dynamickém rozvoji výrobních sil, nebývalé akcelerace. Tyto procesy jsou však provázány i procesy dalšími: za prvé, relativně samostatné sociální útvary nižšího stupně obecnosti a rozsahu překračují rámec třídy jako celku; často i vědomí těchto relativně samostatných sociálních útvarů překračuje rámec třídy. Za druhé, jedinec není příslušníkem pouze jedné sociální skupiny. Naopak je příslušníkem několika sociálních skupin. Vědomí každé ze skupin, v nichž žije, pracuje, pohybuje se, na něho působí. Při tomto působení se mění akcent, praktická adekvátnost vazby na tu či onu skupinu. Vlivy se navzájem prolínají a formují vědomí jedince. Přes

vědomí jedince jsou i vlivy jedné skupiny přenášeny do druhých skupin, jichž je jedinec příslušníkem. Za třetí, každá sociální skupina, ať již je vnitřní částí třídy nebo přesahuje její rámec, vzniká i proto, aby se „od- dělila od ostatních“ skupin. Usiluje o relativní autonomii, vlastní instituci a je nositelem protikladu mezi skupinovým, třídním či společenským zájmem.⁶⁰⁾ Je nositelem i protikladu mezi skupinovým, třídním či společenským vědomím, to znamená i vědomím právním.

Autonomizace skupin ve společnosti je vážným sociálním problémem. Zájmy skupin jsou pro jedince zdánlivě zřetelnější, pochopitelnější než zájmy třídy či společnosti. Bezprostředněji se identifikují s individuálními zájmy. Každodenní praktická zkušenost ovlivňuje formování skupinového vědomí, skupinových norem a tvorbu skupinových hodnot.

Skupiny ve společnosti vznikají a fungují na objektivním základě společenské činnosti lidí. Při opakování společenských aktivit sílí vztahy uvnitř skupiny i vztahy skupiny ke skupinám dalším. Tendence sociálních skupin k autonomizaci vyvolává snahu skupiny o institucionalizaci. Ta zahrnuje i snahu o vytvoření jisté organizace, směřující k zabezpečení zájmů skupiny. V praxi sledujeme různé formy takové institucionalizace, počínaje projevem jednoduché symboliky, vyjadřující souvislost až po vytvoření skupinové „reprezentace“, již známe z podoby různých „klik“, nátlakových skupin atd. Skupinová institucionalizace může pak relativně efektivně prosazovat a hájit skupinové zájmy. Svou činností, zpravidla v neprospěch třídních a společenských zájmů, posiluje integritu skupiny. „Tendence k autonomizaci skupin má za následek částečné rozdrobení i určité projevy individualizace způsobu života lidí. Převládne-li, ztrácí se z jednání lidí syntetizující orientace, sjednocující motiv. ... Z obecného pohledu je uvedená tendence k autonomizaci skupin fakticky projevem vnitřní rozpornosti vývoje socialistické společnosti, rozporem mezi procesy diferenciací a integrace, jež probíhají současně v každé společnosti.“⁶¹⁾

Problém autonomizace skupin, fakt, že skupinové zájmy se bezprostředněji identifikují se zájmy individuálními, provázejí v mnoha případech takové jevy, jako jsou deformace třídního vědomí, povyšování individuálních a skupinových zájmů nad třídní a společenské, byrokratické instituce, vznik nátlakových skupin apod. Ve svých důsledcích mohou tyto negativní jevy vést k deformovanému chápání stanovených společenských cílů, k oslabení společenských řídicích záměrů a ke snížení jejich efektivity.

Tyto tendence jsou koneckonců odrazem společenského bytí, odrazem

⁶⁰⁾ K tomu viz blíže F. Zich: *Sociální procesy*, Svoboda, Praha 1986, str. 143 a násl.

⁶¹⁾ F. Zich: *Sociální procesy*, str. 144—145.

vývoje výrobních sil a výrobních vztahů. Je nepochybné, že vývoj socialistické společnosti přináší sblížení tříd a sociálních skupin. Vedle těchto homogenizačních jevů se však v naší společnosti i nadále prosazují tendence diferenciační. Jejich kvalita, ve srovnání s předchozími obdobími, je odlišná. Jsou však i nadále výsledkem a zároveň i zdrojem vážných sociálních rozporů.

Komunistická strana jako vedoucí síla socialistické společnosti, jako její předvoj a zároveň součást působí prostřednictvím všech forem politické a ideologické činnosti na integraci společnosti. Je vyzbrojena politickou zkušeností a vědeckou teorií. Čelí diferenciačním tendencím ve společnosti tak, že posiluje objektivně probíhající integrační procesy, jež vyplývají z ekonomického základu společnosti. Jako vyspělá specifická sociální skupina naší společnosti má komunistická strana všechny předpoklady k překonání partikulárních zájmů a k prosazení kolektivismu v nejširším jeho pojetí.

Je to komunistická strana, která, počínaje XIV. sjezdem KSČ, zdůrazňuje nutnost formovat socialistické právní vědomí. I to je součást integračního působení, posilování objektivně probíhajících integračních procesů v naší společnosti.

Formovat socialistické právní vědomí znamená především vést jedince a kolektivy k tomu, aby se chovali po právu. To ve svých důsledcích napomáhá k dodržování socialistické zákonnosti v naší společnosti, k posilování jejího právního pořádku.

Právo, se svou sjednocující úlohou ve společnosti, reguluje, pokud jsou jeho normy dodržovány, chování jedinců a skupin ve společenských vztazích tak, že v nich prosazuje společenský zájem. Zároveň právo nepřestává respektovat oprávněné zájmy jedinců a kolektivů.

Zformované socialistické právní vědomí se svým normativním charakterem hraje ve společnosti výraznou integrační roli. Chování jedinců a skupin po právu omezuje možnost prosazení parciálních zájmů nad zájmy třídní a společenské. Vzhledem k tomu, že právo reguluje společenské vztahy, v nichž směřujeme k dosažení stanovených cílů, má zformované socialistické právní vědomí i schopnost přiblížit stanovené cíle jedincům a skupinám, identifikovat je a zároveň i identifikovat společenské zájmy. Tak jedinci a skupiny mohou dospět k pochopení společenských záměrů, k pochopení společenského vývoje a z tohoto hlediska i ke schopnosti angažovat se za prosazení společenských zájmů a za dosažení společenských cílů.

Uvědomění si společenských zájmů je neobyčejně důležité. Zájem je ve své podstatě jednak vědomým zaměřením jedince, skupiny či společnosti k určité činnosti, která sleduje dosažení stanoveného cíle, jednak jako subjekt-objektová kategorie je zájem produktem dialektického po-

měru člověka-myslicí bytosti, nadané vůlí a sociální struktury, v níž člověk žije a jedná.

Zájem v socialismu, jako projev lidské aktivity a projev zaměření této aktivity, není tedy vnějším, objektivně samostatným faktorem. Ve skutečnosti je zprostředkujícím článkem, přes který lze působit na člověka jako na subjekt poznání i jako na objekt a subjekt řízení.

Nejde o to, že jedinec či skupina se zřekne svých zájmů a obětuje vše pro budoucnost společnosti. Naopak, jde o to, aby člověk spojil své zájmy se zájmy společnosti a pro společnost, a tím i pro sebe rozvíjel své schopnosti. To je také cílem výchovy uvědomělého socialistického člověka: vytvořit situaci, kdy vědomí se stane silou, o kterou se lze při budování socialistické společnosti opřít a se kterou lze počítat.

II. ČÁST

JUDr. JANA EL-DUNIA, CSc.

ÚLOHA POLITICKÉ A PRÁVNÍ ODPOVĚDNOSTI PŘI PROHLUBOVÁNÍ PRÁVNÍHO VĚDOMÍ KÁDRŮ V ŘÍDÍCÍ SFÉŘE

OBSAH VĚDOMOSTI • PROHLUBOVÁNÍ PRÁVNÍHO VĚDOMÍ KÁDRŮ V ŘÍDÍCÍ SFÉRE

I. Odpovědnost a prohlubování právního vědomí kádrů v řídicí sféře	47
II. Styl řídicí práce a upevňování disciplíny	67

rozvoje, stanovení XVII. sjezdu KSČ, které kvalifikuje nové požadavky na právní vědomí kádrů v řídicí sféře. V polské zpráve o DV KSČ XVII. sjezdu bylo zdůrazněno: "Tryska, která není strážní je rozvíjení a zdokonalování socialistické demokracie, rozšiřování účasti pracujících na všech úrovních, v různých záležitostech... V každé firmě, institutivě a úředním úřadu má socialistická společnost nejvýše rozvinuté zájmy... Dosáhnout vyššího stupně rozvoje socialistické demokracie znamená především dát všem stranám rozvoje, možnost organizace a organizaci sdružených v Národní frontě, zákonodárných sborů, národních výborů, v nichž se uplatňují, vyvíjejí a prohlubují prvky socialistické samosprávy lidí v leninském pojetí".

Nový styl socialistické demokracie, zdokonalování jejího vedení je zajištěn předp. kádrům rozvoje socialistického státu, zvyšování účinnosti státního řízení. Důležitou roli vytyčených úkolů se týká i zajištění lidského faktoru. Vyššího lidského činitele byl zdůrazněn text o XXVII. sjezdu KSČ, tak i na XVII. sjezdu KSČ. Úspěch každé rozvojové práce měrou závisí na tom, jak aktivně a uvědoměle se na ni podílí její masy. Provést práci vrstvy pracujících o správnosti rozvoje mas, zabývat se morálně i materiálně, přeměnit psychologii a druh... na moderní, podniku, rychlosti... růstu. Pokročilější bude tím rychlejší, čím více bude disciplína, odpovědnost každého za své vlastní práci a za své kolegy. Na XVII. sjezdu KSČ bylo zdůrazněno: "V současné době, kdy se rozvíjí socialistická společnost, každý podnikatel, každé pracující, každé státní ideologické práce a vědecké práce je zaměřeno je třeba spojit s velkou orientací na své mástrovství, morální a pracovní výchovu, usilovat o pochopení socialistického kursu naší hospodářské politiky...".

1. XIV. sjezd KSČ, volba, Praha 1964, str. 31-32.
2. Polští sjezd KSČ, volba, Praha 1964, str. 31-32.
3. Nová zpráva o DV KSČ XVII. sjezdu, volba, Praha 1964, str. 31-32.
4. Nová zpráva o DV KSČ XVII. sjezdu, volba, Praha 1964, str. 31-32.

1. Odpovědnost a předsednictví vědecké rady v řízení státního výzkumu	47
2. Systém řízení výzkumu a upevňování disciplin	67

I. ODPOVĚDNOST A PROHLUBOVÁNÍ PRÁVNÍHO VĚDOMÍ KÁDRŮ V ŘÍDÍCÍ SFÉŘE

1. Realizace strategické linie urychlení sociálně-ekonomického rozvoje, stanovená XVII. sjezdem KSČ, klade kvalitativně nové požadavky na státní řízení včetně právní regulace, na prohlubování forem socialistické demokracie, na upevňování socialistické zákonnosti, morálky, disciplíny a odpovědnosti. V politické zprávě ÚV KSČ XVII. sjezdu bylo zdůrazněno: „Trvalou linií naší strany je rozvíjení a zdokonalování socialistické demokracie, rozšiřování účasti pracujících na řízení státních a veřejných záležitostí... V tvořivé činnosti, iniciativě a uvědomění lidu má socialistická společnost nevyčerpatelné zdroje... Dosáhnout vyššího stupně rozvoje socialistické demokracie znamená především dále všestranně rozvíjet činnost orgánů a organizací sdružených v Národní frontě, zákonodárných sborů, národních výborů, v nichž se uplatňují, vyžívají a prohlubují prvky socialistické samosprávy lidu v leninském pojetí.“¹⁾

Rozvoj socialistické demokracie, zdokonalování jejích forem je zákonitým předpokladem rozvoje socialistického státu, zvyšování účinnosti státního řízení. Uskutečňování vytyčených úkolů je spjata s aktivizací lidského faktoru. Význam lidského činitele byl zdůrazněn jak na XXVII. sjezdu KSSS, tak i na XVII. sjezdu KSČ. „Úspěch každé věci rozhodující měrou závisí na tom, jak aktivně a uvědoměle se na ní podílejí masy. Přesvědčit široké vrstvy pracujících o správnosti zvolené cesty, zainteresovat je morálně i materiálně, přeměnit psychologii kádrů — to je nejdůležitější podmínka urychlení... růstu. Postup vpřed bude tím rychlejší, čím větší bude disciplína, odpovědnost každého za svěřenou práci a za její výsledky.“²⁾ Na XVII. sjezdu KSČ bylo zdůrazněno: „V současné době, kdy se mobilizace tvůrčích sil lidu stává určující podmínkou dalšího postupu vpřed, klade strana na ideologickou práci zvýšené nároky. V jejím zaměření je třeba spolu s trvalou orientací na světónázorovou, morální a pracovní výchovu usilovat o pochopení strategického kursu naší hospodářské politiky...“³⁾

¹⁾ XVII. sjezd KSČ, Svoboda, Praha 1986, str. 31—32.

²⁾ Politická zpráva ÚV KSSS XXVII. sjezdu přednesená M. S. Gorbačovem 25. 2. 1986, Nová mysl č. 3, 1986, str. 22—23.

³⁾ Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ, Svoboda, Praha 1986, str. 79.

Předpokladem naplňování úlohy lidského činitele v souladu s cíli strategie urychlení je vzrůstající politické uvědomění nejširších vrstev pracujících, odborná kvalifikace, zvyšování kulturní úrovně, prohlubování právního vědomí, upevňování státní disciplíny, upevňování disciplíny jednotlivců i pracovních kolektivů, vysoká morálně politická a politická odpovědnost všech subjektů ve všech formách společenské činnosti. Požadavek upevňování socialistické zákonnosti, ve smyslu metody i principu, je požadavkem základním. Účinnost státního řízení v podmínkách prohlubování forem socialistické demokracie je neoddělitelně spjata s požadavkem důsledného uplatňování socialistické zákonnosti, politické a morálně politické odpovědnosti všech subjektů řízení i subjektů řízených zejména v hospodářské oblasti. Požadavek nutnosti politické a morálně politické odpovědnosti byl zdůrazněn XVII. sjezdem KSČ i ve vztahu k fungování politického systému: „... všechny jeho články musí pracovat s vědomím, že slouží lidu, naší socialistické společnosti. Stranické orgány a organizace musí volat k odpovědnosti vedoucí pracovníky, kteří připouštějí, aby se lidé při vyřizování svých záležitostí setkávali s lhostejností, byrokracií, povýšeneckými vztahy a s potlačováním kritiky. Ke všemu, co se týká člověka, jeho práce a starostí, musíme být nanejvýše pozorní, citlivě řešit oprávněné požadavky, připomínky a náměty občanů... V souladu s tím musí pracovat aparáty, funkcionáři a orgány po všech liniích. Třeba přísně dbát o upevňování socialistické zákonnosti a větší důraz položit i na prohlubování právního vědomí.“⁴⁾

Úkoly, vyplývající ze strategie urychlení, zvyšují nároky na kádry ve státní a hospodářské sféře. Jak vyplývá z materiálů XVII. sjezdu KSČ, Zásad přebudování hospodářského mechanismu, schválených předsednictvem ÚV KSČ a vládou ČSSR, jsou kladeny nové a náročnější požadavky na výchovu a výběr kádrů, na styl a metody jejich práce.

Otázky úrovně, kvality a zvyšování účinnosti řídicí činnosti kádrů ve státní a hospodářské sféře jsou úzce provázány s problematikou politického, morálního a právního vědomí. Bez znalostí o stavu těchto forem vědomí, bez zkoumání faktorů a mechanismů jejich paraelního až provázaného působení na proces utváření a vývoj těchto forem vědomí, nelze adekvátně vymezit možnosti eliminace těch faktorů, které negativně působí či snižují kvalitu a účinnost řídicí činnosti kádrů. Působení těchto faktorů, vymezeno hraničně od pozitivního až po negativní, nalézá své vyjádření v konkrétním obsahu individuálně projevené politické a morální odpovědnosti jednotlivce formou jeho jednání, tedy v přístupu k plnění a kvalitě plnění všech jeho pracovních povinností.

Dílčí otázky jsou předmětem zájmu několika vědních disciplín. Samotná

⁴⁾ XVII. sjezd KSČ, Svoboda, Praha 1986, str. 36.

povaha tohoto předmětu zkoumání však přesahuje rámec možností z pohledu komplexního řešení jednotlivých vědních disciplín.

Tyto otázky jsou již po delší období v popředí zájmu komunistické strany. Uplatnění lidského faktoru při realizaci strategie urychlení vyžaduje změny v myšlení a psychologii lidí. XVII. sjezd KSČ věnoval výraznou pozornost kádrové politice, otázkám zdokonalování řízení kádrové práce, ideově výchovnému působení strany. Cílem je výchova a výběr kádrů vysokých politických, odborných a morálních kvalit. Ideově výchovná činnost komunistické strany ve smyslu změn v myšlení a postojích kádrů směřuje k tomu, aby styl a metody řídicí práce kádrů byly v souladu s celospolečenskými cíli, jichž má být dosahováno uskutečňováním strategie urychlení, přebudováním hospodářského mechanismu.

V současné době z hlediska teoretické i praktické politickospolečenské úspěšnosti jde o realizaci zabezpečení úkolů, vyplývajících ze stranických a státních dokumentů.

O výsledcích politické linie, vytyčené sjezdem komunistické strany, v socialistické společnosti ve fázi realizace vždy rozhoduje i kvalita kádrové práce a kvalita řídicí práce kádrů. Tato skutečnost byla opětovně vyjádřena v politické zprávě ÚV KSČ XVII. sjezdu KSČ v souvislosti s hodnocením výsledků kádrové práce za období od XVI. sjezdu KSČ: „Rozpracování a realizace závěrů XVI. sjezdu spojoval ústřední výbor, jeho předsednictvo a sekretariát s cílevědomým prováděním kádrové politiky. Stranické orgány a organizace byly vedeny ke zvyšování nároků na kádry, jejich výchovu, na posuzování jejich politickoodborných předpokladů, morálních kvalit, iniciativy a pracovní aktivity... Přes tyto pozitivní skutečnosti se ne všude v potřebné míře prosazovaly vysoké nároky na kádrovou práci. Výběr a rozmísťování kádrů ne vždy odpovídaly skutečným potřebám a požadavkům.“⁵⁾

Z hlediska kádrové politiky strany jsou kritéria, kterým musí odpovídat vedoucí pracovník, jednoznačně stanovena. Výchozími, základními kritérii je politické uvědomění a odpovědnost — ideově politická vyspělost, mravní kvality, odborné předpoklady a vyspělost. Uplatňování těchto požadavků je současně jedním z předpokladů utváření nejen žádoucích, ale nutných vysoké úrovně politické a morálně politické odpovědnosti kádrů v hospodářské sféře v jejich řídicí činnosti. Ze zásad přebudování hospodářského mechanismu vyplývá, že ekonomické výsledky řídicí činnosti konkrétních vedoucích pracovníků budou jednoznačně podmíněny kvalitou naplnění těchto kritérií. Z aspektu právní politiky se jeví nutností zprostředkování těchto kritérií právní regulací. Tak návrh zákona o státním podniku v § 24 odst. 2 zakotvuje: „Kandidáti na funkci ředitele jsou

⁵⁾ Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ, Svoboda, Praha 1986, str. 90.

vybírání z uchazečů, kteří mají vysoké politické, odborné i morální předpoklady pro tuto funkci.“⁶⁾

„V návaznosti na závěry XVII. sjezdu KSČ se uskutečnilo komplexní hodnocení vedoucích pracovníků ve státní a hospodářské sféře. Jeho průběh ukázal, že převážná většina kádrů si uvědomuje nezbytnost trvale zlepšovat svoji řídicí činnost. Výsledky své práce potvrdily oprávněnost dále zastávat svěřené funkce. Rozdílnost výsledků na jednotlivých úsecích prokazuje, že u mnohých kádrů však k rozhodnému obratu v myšlení a jednání dosud nedošlo. Náročnost, prosazovaná stranickými orgány, se zatím adekvátně neodrazila v kvalitativním posunu při plnění úkolů. ... Některým vedoucím vedle znalostí chybí odvaha pustit se do úkolů a problémů, jejichž řešení někdy vyvolává konflikty. Proto nelze považovat komplexní hodnocení nomenklaturních kádrů za uzavřenou kapitolu. ... Rozhodujícím kritériem jsou dobré výsledky, opřené o formy a metody odpovídající etice socialismu.“⁷⁾

Styl a metody práce vedoucího pracovníka bezprostředně ovlivňují výsledky jeho řídicí činnosti. V této souvislosti vyvstává otázka, jaké jsou požadavky a předpoklady dobré řídicí práce, které faktory ji podmiňují. Problém působení těchto faktorů je provázán s otázkou politického, morálního a právního vědomí (resp. až politického, morálního a právního citění). Řešení těchto otázek vede k problému politické, morální a právní odpovědnosti (tím i účinnosti úlohy právní odpovědnosti při prohlubování právního vědomí z aspektu stavu právního vědomí, právního citění, vědomí práva). Zkoumání těchto otázek z hlediska vzájemných relací pak může dát i odpověď na otázku účinnosti řídicí práce kádrů a na otázku obsahu a rozsahu politické odpovědnosti vedoucího pracovníka (jako již zcela konkrétního vyjádření složitého procesu transformace objektivního v subjektivní; v nejobecnějším vztah společnost—subjekt z aspektu potřeb, zájmů, hodnotového systému a hierarchizace cílů). Komplexnost řešení je v rovině mezioborového zkoumání společenských věd. Své poznatky přináší právní věda, sociologie, sociální psychologie, individuální psychologie, pedagogika.

2. V úvodu této části první kapitoly je určitá pozornost věnována některým obecným otázkám odpovědnosti a forem vědomí, ale pouze v míře nezbytné pro objasnění problematiky, kterou se tato práce zabývá.

Právní, politická a morální odpovědnost jsou druhy sociální odpovědnosti; právní odpovědnost je specifickým druhem. Právní, politická i mo-

⁶⁾ *Návrh zákona o státním podniku*, Rudé právo 18. 7. 1987.

⁷⁾ K. Kovář: *Úloha strany při realizaci strategie urychlení*, Nová mysl, zvláštní číslo duben 1987, str. 90—91.

rální odpovědnost jsou z hlediska svého působení a fungování ve struktuře společenských vztahů provázány. Porušení právní povinnosti a vznik právní odpovědnosti (odpovědnostní vztah, resp. až systém, komplex odpovědnostních vztahů) uvádí do pohybu i mechanismus fungování ostatních druhů sociální odpovědnosti, tedy politické a morální. Tyto mohou, ale vždy také nemusí, nastoupit v případě porušení povinnosti, v zásadě však nastupují. V rovině právní úpravy i ve sféře fungování právního režimu jde v podstatě o průnik právní, politické a morální odpovědnosti. Některé zásady politické a morální odpovědnosti z aspektu potřeb, zájmů a cílů ve smyslu hodnotového systému, jsou zprostředkovány právní regulací. Politická i morální odpovědnost jsou jedním z motivačních faktorů realizace a aplikace práva. Odpovědnost v nejširším morálně politickém smyslu má zejména aktivní aspekt, představuje především uvědomělý a iniciativní přístup k plnění povinností, a to politických, morálních, právních atd. Pocit odpovědnosti se utváří a vyvíjí za působení mnoha faktorů, promítá se ve formě jednání do všech společenských vztahů, do kterých jedinec vstupuje v rámci své činnosti. Morálně politická odpovědnost jednotlivce a kolektivů je v socialistické společnosti zcela nezastupitelná i při plnění povinností stanovených právem. Vyplývá to z podstaty, obsahu a funkcí práva. Neboť cíle, pro které byly normy vydány, předpokládají především splnění povinností. Uložení sankce v případě neplnění povinností v celé řadě právem upravených vztahů zůstane jen v rovině sankcionování, neboť v konkrétním případě z aspektu metod právní regulace a povahy objektu právní regulace již nemůže být dosaženo právního cíle a účelu, pro které byla norma vydána. (Tento problém je nesporně daleko složitější; z aspektu právního cíle je to otázka pozitivní či negativní motivační stránky zprostředkování celospolečenských hodnot.) Neplnění povinností, porušování právních norem vyvolává řadu negativních důsledků.

Politická a morálně politická odpovědnost v dimenzích požadavku a realizovaného požadavku z aspektu plnění právem stanovených povinností přesahuje rámec právní úpravy. Obsah tohoto požadavku je podmíněn třídností socialistické demokracie, je vyjádřením procesu prohlubování forem socialistické demokracie, fungováním politického systému, uplatňováním vedoucí úlohy strany ve společnosti. V nejširším pojetí představuje tento požadavek iniciativní, odpovědné plnění všech úkolů, veškeré činnosti všemi kolektivy, všemi jednotlivci v souladu s požadavky socialistické zákonnosti. XXVII. sjezd zdůraznil: „Demokracie byla a zůstává nejdůležitějším nástrojem upevňování socialistické zákonnosti a pevná zákonnost je nedílnou součástí naší demokracie.“⁸⁾

⁸⁾ XXVII. sjezd KSSS, *Dokumenty a materiály*, Svoboda, Praha 1986, str. 61.

V relaci těchto vazeb a vztahů zaujímá specifickou úlohu ústavní odpovědnost. Všechny druhy právní odpovědnosti jsou založeny na porušení povinnosti. Ústavní odpovědnost má jiný smysl a význam, má povahu ústavní povinnosti. Obsah pojmu ústavní odpovědnosti je charakterizován vztahy danými ústavou. Ústavní odpovědnost je založena na základě těchto vztahů. Velmi obecně vymezeno, ve sféře realizace je pak obsah ústavní odpovědnosti dán vztahy, které představují či jsou bezprostředně spjaty s fungováním státního mechanismu (zejména z hlediska postavení, úlohy, pravomoci a kompetence jednotlivých druhů státních orgánů).

Ve sféře realizace práva jde dále o působení mimoprávních faktorů, jež představují další odlišnosti mezi ústavní odpovědností a ostatními druhy odpovědnosti. Je to např. otázka fungování mechanismu provázanosti ústavní odpovědnosti s odpovědností politickou, politickomorální, a to z hlediska výsledného působení, které je odlišné od fungování mechanismu politické a morální odpovědnosti, který je uveden do pohybu porušením právní povinnosti.

Z hlediska postavení, úlohy, pravomoci a kompetence jednotlivých druhů státních orgánů může jít o nedostatečné využívání oprávnění ve smyslu řídicí a rozhodovací činnosti. „Každý státní orgán je subjektem pravomoci stanovené československým právním řádem, proto její respektování je spojeno s požadavkem, povinností státních orgánů aktivně využívat prostředky a nástroje, kterými jsou vybaveny. Je nejen oprávněním, ale i povinností státních orgánů — politickou a ústavní — řešit, rozhodovat, účinně řídit společenské procesy, zdokonalovat formy společenských vztahů v národním hospodářství, v sociální oblasti, v kultuře i v jiných důležitých oblastech života společnosti. ... V práci státního aparátu musí být požadavek dodržování socialistické zákonnosti považován již za samozřejmý, elementární. Kontrolní orgány, inspekce, soudy a prokuratura — celá tato soustava je vybavena tak, aby dílčí pochybení efektivně a pohotově napravila. Proto je třeba rozšířit chápání socialistické zákonnosti v praxi státních orgánů i o požadavek šířeji si osvojovat vše, co patří do obsahu právní kultury vyspělého socialistického státu.“⁹⁾

Požadavek politické odpovědnosti se v socialistické společnosti neomezuje pouze na stát a sféru jeho činnosti. Jde o sféru fungování celého politického systému. Specifický význam má pak tento požadavek politické a morálně politické odpovědnosti v politické odpovědnosti člena komunistické strany z hlediska vnitrostranické demokracie a disciplíny. Tento specifický význam z aspektu morálně hodnotového nejvýznamnější vyplývá z vedoucí úlohy komunistické strany ve společnosti.

⁹⁾ J. Mečl: *Úloha státu při uskutečňování politické linie XVII. sjezdu KSČ*, Nová mysl, zvláštní číslo duben 1987.

Politická a morální odpovědnost z hlediska aktivní odpovědnosti zahrnuje i systém pozitivního ohodnocení výsledku chování jednotlivce, kolektivu, které je v souladu s těmito normami, zejména pak iniciativního plnění povinností nad jejich rámec, v souladu s tím, co stanoví a vymezují. Morální a politická odpovědnost se nerealizuje výlučně jen v rovině aktivního aspektu; zahrnuje i aspekt retrospektivní, a to ve smyslu zprostředkování různými formami (včetně právní formy zprostředkování) v souladu s hierarchizací celospolečenských zájmů a cílů. Obsah institutů morálních a politických sankcí, uplatňujících se v rovině retrospektivního aspektu, je podmíněn třídností morálních a politických norem.

Právní odpovědnost vyjadřuje pouze retrospektivní aspekt, je spjata toliko s porušením povinnosti.¹⁰⁾ Právní odpovědnost je součástí systému morálně politické odpovědnosti, z hlediska sociálního obsahu a funkčního působení ve struktuře společenských vztahů. Právní odpovědnost jako specifický druh sociální odpovědnosti představuje postižení újmou toho, kdo porušil právem stanovenou povinnost. Právní odpovědnost vystupuje jednak jako právní institut, jednak jako odpovědnostní vztah. Právní podstata odpovědnosti je dána normativností práva.

Normativnost je jedním z projevů specifičnosti právní úpravy. Míru této kvality nalézá zejména v procesu naplňování sociální funkce kontroly právem. (Jedno z kritérií zkoumání efektivnosti práva ve smyslu zpětné vazby na rovinu právní úpravy.) Tato míra kvality je dána již v procesu normotvorby. Z aspektu působení mimoprávních faktorů je závislá zejména na úrovni profesionálního právního vědomí. Právní základ právní odpovědnosti (v rovině právního institutu prostřednictvím norem regulujících odpovědnostní vztah) se jeví „prostředkem“, z aspektu metod řízení společnosti, zabezpečení realizace splnění povinnosti. Z hlediska povahy druhů a metod právní regulace jde o zakotvení prevence a postižení protiprávnosti, zaviněného porušení povinnosti. V rovině právní úpravy je sociální obsah vyjádřen prostřednictvím povahy, druhů a metod právní regulace, použitím prostředků právní techniky. Jde o vzájemný vztah sociálního obsahu socialistického práva a formy (vnitřní a vnější) jeho vyjádření. Sociální obsah vystupuje prostřednictvím vnitřní formy práva, současně povaha právní regulace nepůsobí pouze prostředky právní techniky, nýbrž v souvislosti s obsahovými kritérii. Sociální obsah se tak současně jeví obsahovým kritériem z hlediska struktury institutu právní odpovědnosti.

Sociální obsah vystupuje prostřednictvím právních norem, které před-

¹⁰⁾ Právní odpovědností se zde zabývám pouze v míře nezbytné ve vztahu k hlavní problematice této práce. Podrobněji viz J. El-Dunia: *K teoretickým otázkám právní odpovědnosti*, AUC Monographia XLII/1984, Univerzita Karlova, Praha 1984.

stavují organický, strukturně vytvořený celek. Tato struktura je dána působením, a to v různých úrovních, stránek vnitřní formy práva, institutu. Právní odpovědnost prostupuje celý právní řád, je stabilním prvkem právního řádu. Z hlediska roviny právní úpravy a režimu zákonnosti ochraňuje socialistické výrobní a ostatní společenské vztahy. Právní úprava odpovědnosti z aspektu zprostředkování celospolečenského cíle právním cílem je trvale spjata se zvládnutím následujícího požadavku — dosažením takové koncepce úpravy v jednotlivých odvětvích, aby institut právní odpovědnosti zprostředkoval funkčně nerozporné a souladné represivní, reparační a preventivně výchovné působení právní odpovědnosti v souladu s celospolečenským zájmem na plnění povinností a postižení porušení povinnosti. Současné dělení na jednotlivé druhy právní odpovědnosti z hlediska odvětvové náležitosti je do určité míry podmíněn, nepoukazuje v plné šíři na specifika každého, jednotlivého druhu až typu odpovědnosti, zejména z hlediska realizace odpovědnostních systémů.

Změny a zdokonalování forem a metod řízení společnosti se v současné době odráží i ve vztahu k právní úpravě odpovědnosti. Vzájemný vztah relativní stability právní úpravy odpovědnosti a dynamické povahy právní odpovědnosti je zde zpětně ovlivňován specifičností právní formy zprostředkování, normativní povahou a zabezpečením úlohy sankce státním donucením. Míra vzájemné kombinace působení represivní, reparační a preventivně výchovné funkce nemůže být zpravidla v socialistickém právu dána obecně, ale musí být konkretizována s přihlédnutím k individuálním zvláštnostem a konkrétnosti jednotlivých případů rušitelů. Proto také socialistické právo předvídá účelné způsoby kombinace sankcí a modifikace jejich ukládání. Vzhledem k cílům a požadavkům vyplývajících ze Zásad přebudování hospodářského mechanismu je v současnosti aktuálním úkolem zákonodárce v těchto dimenzích optimalizovat právní úpravu odpovědnosti z hlediska účelnosti stanovených sankcí, kombinací sankcí a modifikací jejich ukládání jako právního předpokladu výsledného působení (represivního, reparačního, preventivně výchovného) prostřednictvím jednotlivých druhů odpovědnosti (systémy odpovědnostních vztahů) v souladu s celospolečenským zájmem a cílem. (K tomuto např. viz Opatření ke zvýšení jakosti československé produkce, bod 2a, 2b, 2d, bod 3, bod 5, bod 6a, 6b, 6c; Dokumenty předsednictva ÚV KSČ a vlády ČSSR k přestavbě hospodářského mechanismu Československé socialistické republiky, Svoboda, Praha 1987, str. 33—35).

Z hlediska forem realizace práva vystupuje právní odpovědnost jako odpovědnostní vztah. Právní forma odpovědnostního vztahu je určena institutem právní odpovědnosti; tou stránkou, jíž působí regulativní funkce. Obsah právní odpovědnosti je určen normativním základem právní odpovědnosti; ve své konkrétní podobě je určen, vymezen, porušením

práva a výsledkem aplikační činnosti státního orgánu. Podstata vztahů vytvářejících sociální obsah ve sféře realizace odpovědnosti vyplývá ze skutečnosti, že právní odpovědnost vzniká v případě porušení (zaviněného) povinnosti nezávisle na „přání“ rušitele a má ve vztahu k němu vnější charakter; je reakcí státu na zaviněné porušení povinnosti. Obsah i struktura odpovědnostního vztahu (event. jednotlivých systémů odpovědnostních vztahů) v porovnání se strukturou a obsahem institutu právní odpovědnosti jsou relativně odlišné. V této rovině má sociální obsah jinou strukturu než v rovině právní úpravy. Rovněž relace vztahu sociálního obsahu a obsahu práva je jiná než v rovině právní úpravy. Charakter těchto relací je podmíněn působením mimoprávních faktorů. Jejich působení a vliv se projevuje prostřednictvím individuálních projevů vůle subjektů právních vztahů; specifické postavení a úpravu zaujímá aplikační činnost státních orgánů; je spjata s uplatňováním, působením režimu zákonnosti, je výsledkem realizace právních záruk zákonnosti.

Právní odpovědnost je uskutečněná povinnost, jejíž realizace byla zabezpečena ze strany státu použitím prostředků státního donucení vůči subjektu, jenž nese odpovědnost. Proces státního donucení a použití prostředků právního donucení nastupuje v důsledku zaviněného porušení povinnosti, jež má za následek vznik nové povinnosti:

1. Jde o novou povinnost z hlediska obsahu (odlišného od obsahu původní povinnosti), forem, způsobů a rozsahu realizace (trestní, správní, disciplinární odpovědnost),

2. Jde o novou povinnost z hlediska forem, způsobu a rozsahu.

Nově vzniklá povinnost

a) zahrnuje původní povinnost a obsahově ji rozšiřuje o další povinnost,

b) je pouze novou povinností, ale obsah této nové povinnosti je z hlediska své podstaty v souladu s obsahem původní porušené povinnosti (občanskoprávní odpovědnost). Obecnému pojetí právní odpovědnosti se v určitém směru vymyká občanskoprávní odpovědnost. Tato odpovědnost je rovněž uskutečněná povinnost, ale její realizace nemusí být zabezpečena specifickým následným donucením ve smyslu výsledku aplikační činnosti státního orgánu v případě, že povinný subjekt dobrovolně, v souladu se zákonem, splnil nově vzniklou povinnost, která mu vznikla v důsledku porušení povinnosti původní.

3. Úloha právní odpovědnosti při prohlubování právního vědomí kádrů v řídicí sféře je vázána na teoretické a praktické otázky řešení a výsledků jejich řešení v okruhu těchto základních problémů: 1. v rovině právní úpravy jde zejména o kvalitu úpravy vztahů v hospodářské sféře, a to ve směru správy státu, řízení hospodářských, ale i dalších organizací a institucí státními orgány; dále úpravy odpovědnosti v oblasti přímých vztahů

hospodářských organizací; úpravy všech druhů odpovědnosti ve všech druzích vztahů organizace a pracovníků organizace; úpravy tzv. objektivní odpovědnosti a v jejím rámci i specifikaci tzv. rizikových rozhodnutí; 2. v rovině realizace práva zejména působení politické odpovědnosti v procesu uskutečnění práva (včetně otázky obsahu a rozsahu politické odpovědnosti konkrétních subjektů v konkrétních vztazích); postižení působení těch mimoprávních faktorů, které výrazně ovlivňují uskutečňování, resp. až aplikaci práva.

V podmínkách socialistické společnosti se jednotlivé druhy odpovědnosti, politické, morální a právní, vzájemně ovlivňují, prolínají. Politická a morálně politická odpovědnost jednotlivce i kolektivů je významným faktorem realizace norem socialistického práva, a to jak při plnění povinností, tak využívání oprávnění. Z hlediska celospolečenských zájmů a cílů, sociálního obsahu, se projevuje jednota právní odpovědnosti, politické odpovědnosti a morálně politické odpovědnosti ve společenském odsouzení chování toho, kdo porušil nebo nesplnil právní povinnost. Tato jednota však může fungovat různě, což je ovlivněno řadou faktorů, především úrovní profesionálního a běžného právního vědomí. Z tohoto zorného úhlu jde o úroveň právního vědomí z hlediska řídící, rozhodovací a tím i aplikační činnosti státních orgánů (takto vymezeno s ohledem na druh pravomoci a působnosti); zde se zpravidla uplatňuje profesionální právní vědomí. Dále jde o úroveň právního vědomí povinných subjektů (jednotlivců v hospodářských organizacích atd.), jež působí v jejich řídící a rozhodovací činnosti; zde jde o uplatnění profesionálního právního vědomí zcela sporadicky. Působení úrovně právního vědomí je značně výrazné i z hlediska úrovně společenského právního vědomí (resp. skupinového), tedy těch, kteří odsuzují veřejným míněním jednání toho, kdo porušil povinnost. Společenské odsouzení z hlediska právního režimu představuje výsledek aplikační činnosti státního orgánu, zpravidla uložení sankce.

V procesu formování a vývoje právního vědomí se uplatňuje působení faktorů objektivních a subjektivních, obecných a specifických (z aspektu metodologického východiska jde zejména o řešení otázky podstaty a jevu, dále otázky obecného, zvláštního a jedinečného).⁴¹⁾

Uplatnění kritéria vztahů základny a nadstavby vymezuje objektivní faktor, jímž je sociálně třídní struktura společnosti (podmiňuje příslušnost jednotlivce k určité třídě, sociální skupině, z aspektu determinujícího působení tohoto faktoru je podmíněn i obecný obsah sociální pozice jednotlivce). V této souvislosti pouze připomínám některé myšlenky Karla Marxe, jež jsou východiskem pro pojetí základny a nadstavby: „Souhrn všech... výrobních poměrů tvoří hospodářskou strukturu společnosti,

⁴¹⁾ Pozn. K problematice právního vědomí činím pouze několik poznámek.

reálnou základnu, nad níž se zvedá politická a právní nadstavba a které odpovídají určité společenské formy vědomí. Způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec...¹²⁾

Existence tříd, třídních vztahů a diferenciacie v systémy sociálních skupin podmiňuje sociální postavení jednotlivce, jeho místo v určité konkrétní sociální struktuře. Vzhledem ke složitosti společenských vztahů zaujímá každý jednatel řadu sociálních pozic; „... ale lidská podstata není nějaké abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve své skutečnosti je to souhrn společenských vztahů.“¹³⁾

Podmíněností ekonomickou základnou se otázka vztahu jednotlivce, společnost, stát, problematika utváření forem společenského vědomí a otázky úlohy a působení politiky, státu a práva nevyčerpávají; jde o postavení relativní samostatnosti a zpětného vlivu jednotlivých složek nadstavby ve vztahu k základně a vůči formám vědomí. Ekonomická základna určuje společenské formy vědomí, avšak na společenské formy vědomí působí též právní a politická nadstavba. Zpětně je právní a politická nadstavba produktem vědomé činnosti panující třídy: dělnické třídy ve svazku s družstevním rolnictvem a ostatními vrstvami pracujících.

Vzájemné působení společenského, skupinového a individuálního právního vědomí lze zkoumat v různých rovinách a vazbách. V mechanismu formování a vývoje společenského, skupinového a individuálního právního vědomí a ve vzájemných vazbách působení, z hlediska hodnotové orientace (společností preferovaných hodnot a chráněných hodnot socialistickým státem) je nezastupitelné působení společenského vědomí. V mechanismu působení na skupinové a individuální právní vědomí je relátorem vztahu zprostředkování právní ideologie v rovině sociálně právní psychiky a individuální psychiky.

Subjektivním faktorem, který výrazně ovlivňuje stav, úroveň a kvalitu individuálního právního vědomí, je individuální psychika (psychologické dispozice, otázky struktury osobnosti).

Uplatnění kritéria, které vychází ze zpětného vlivu normativní a vztahově institucionální složky právní a politické nadstavby na společenské vědomí vymezuje obecné faktory působící na formování a vývoj právního vědomí skupin a jednotlivců:

- a) působení práva z aspektu roviny právní úpravy a z aspektu roviny realizace a aplikace práva,
- b) ideologické působení,
- c) působení právní výchovy a propagandy.

¹²⁾ K. Marx, B. Engels: *Vybrané spisy* sv. I, Praha 1954, str. 42.

¹³⁾ K. Marx, B. Engels: *Spisy* sv. 3, SNPL, Praha 1958, str. 18.

Třídně a funkčně zaměřené působení těchto obecných faktorů je výsledkem cílevědomé teoreticko-praktické činnosti strany a státu; je výsledkem uskutečňování zejména právní politiky; režim fungování a působení ve struktuře společenských vztahů je institucionálně zabezpečován státem.

Kritérium mechanismu působení všech forem společenského vědomí na právní vědomí vymezuje obecný faktor, jímž je:

a) paraelní působení všech forem společenského vědomí.

Uplatnění kritéria působení společenských skupin (mikrosféry) z aspektu roviny sociální psychologie a individuální psychologie, ve stálém procesu socializace jednotlivce vymezuje základní specifické faktory působící na formování a vývoj právního vědomí:

a) působení rodinného prostředí,

b) působení kolektivu spolupracovníků (pracovních kolektivů),

c) působení kolektivu (politické strany, společenské a zájmové organizace),

d) působení skupin neformálních (vztahy, jež nejsou institucionalizovány — okruh přátel atd.).

Uvedené specifické a obecné faktory náleží mezi ty, jejichž souhrnné působení utváří sféru vlivu společenského prostředí. Tyto faktory mají formativní vliv na utváření a vývoj v podstatě všech druhů společenského vědomí. Účinnost vlivu jednotlivých faktorů na utváření právního vědomí je patrné z hlediska zkoumání a hodnocení stavu, kvality a úrovně, a to v dimenzích diferencovanosti, paraelnosti, průniku, působení všech forem společenského vědomí.

Navenek projevené chování je vždy podmíněno psychickým mechanismem jedince, prostřednictvím něhož se projevují psychologické vlastnosti a zvláštnosti jednotlivce. Tyto subjektivní faktory jsou vždy, ať již jakýmkoliv způsobem co do výsledné kvality a úrovně vědomí jednotlivce podmíněny a ovlivněny společenskými vztahy, společenským vědomím, prostředím, v němž žije, tedy mikrosférou. Působení vnějších faktorů se realizuje jen prostřednictvím vnitřního psychického mechanismu. Individualita je koneckonců důsledkem socializace; (z aspektu struktury osobnosti se ovšem dosti výrazně uplatňují dědičné rysy, které modifikují formativní vlivy procesu socializace prostřednictvím mechanismu psychické regulace). Individualita se utváří ve stálém procesu interakce jednotlivce s ostatními, prostřednictvím přijetí určitého systému sociálních rolí a kulturních hodnot. „To, co určuje míru a bohatství osobnosti a stupeň její tvůrčí individuality, je schopnost integrace co největšího množství sociálně významných hodnot.“¹⁴⁾ Relaci individuálního a společenského

¹⁴⁾ I. S. Kon: *Sociologie osobnosti*, Orbis, Praha 1971, str. 80.

vědomí z aspektu poznanych potřeb, zájmů, cílů a hodnot vyjadřuje K. Marx v této myšlence: „Člověk — jakkoli je tedy zvláštním individuem, a právě jeho zvláštnost z něho dělá individuum a skutečnou individuální pospolitou bytost — je právě tak totalitou, ideální totalitou, subjektivním jsoucnem myšlené a pociťované společnosti pro sebe, stejně jako i ve skutečnosti je tu jednak nazírání a skutečný prožitek společenského jsoucná a zároveň jako totalita lidského životního projevu.“¹⁵⁾

Za prvky mechanismu psychické regulace jsou psychologii obecně vymezovány motiv, vůle, rozhodování. Problémem zjišťování stavu právního vědomí (rovněž i účinnosti působení jednotlivých faktorů působících na formování právního vědomí) je otázka postižení mechanismu psychické regulace jednotlivce z aspektu empiricky dostupné struktury právního vědomí. Sociologickými empirickými výzkumy se nepochybně snadněji zjišťuje stav právního vědomí jednotlivce v rovině znalosti práva než v rovině hodnotících soudů a postojů k právu, byť i tyto otázky nesou s sebou řadu obtíží vyvolaných objektivně samotným předmětem výzkumu — „odrazu fungování právního pořádku ve vědomí“.

Tyto skutečnosti lze příkladmo doložit na vymezení pojetí postoje k právu z teoretické části empirického výzkumu: „Pri bližšom pohľade ide vlastne o súhrn (systém) relatívne trvalých dispozícií: relatívne trvalých presvedčení o povahe a vlastnostiach práva, relatívne trvalej dispozície určitým spôsobom ho hodnotiť a relatívne trvalej dispozície určitým spôsobom sa voči nemu správať. Dospeli sme teda, ako mnohí pred nami, k trojkomponentovému chápani postoja k právu.“¹⁶⁾ Z pohľadu psychologických súvislostí se uvádí: „Hodnotiaci komponent postoja k právu sa tiež nekryje s hodnotiacou složkou právneho vedomia, ktorú v podstate tvorí súhrn hodnotiacich súdov o právnom poriadku...“¹⁷⁾

Současné teoretické práce i výsledky empirických výzkumů k právnímu vědomí poukazují z hlediska různých úrovní na morálku (resp. hodnotový systém, systém morálních norem), světový názor a komunistickou výchovu jako na faktory, které ovlivňují formování a vývoj právního vědomí.

Řadu poznatků o metodách a formách pěstování a výchovy k vědeckému světovému názoru z pohľadu komplexní komunistické výchovy přináší zejména pedagogika a psychologie (metodologickým východiskem je marxisticko-leninská filozofie).

Je nesporné, že klíčovým problémem psychického mechanismu regulace

¹⁵⁾ K. Marx: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*, SNPL, Praha 1961, str. 62.

¹⁶⁾ Formování právního vedomia študentov vysokých škôl, Právnická fakulta UK, katedra teórie štátu a práva, Bratislava, Čiastková resortná výskumná úloha MŠ SSR RŠ.

¹⁷⁾ Tamtéž.

jednotlivce je problém, z aspektu struktury osobnosti, mravní zralosti, sociální zralosti, již odpovídá určitá úroveň mravního vědomí a mravního citění. Otázka mravní výchovy, estetické výchovy, výchovy k práci, pěstování volných složek osobnosti se váže s výchovou od nejútlejšího věku dítěte (základy charakterových vlastností se utvářejí ve věku od tří do pěti let; jsou položeny základy hodnotové orientace, s prvními zkušenostmi, jež jsou nabývány v určité mikrosféře. S dítětem roste i jeho sociálně mravní zkušenost). Toliko na základech dobré mravní výchovy a pěstování volných vlastností odpovídajících morálně hodnotovému systému a etice socialistické společnosti lze formovat a rozvíjet v odpovídajícím věku a odpovídajícími metodami i politické uvědomění (formovat a rozvíjet světový názor); na těchto základech se pak může formovat a rozvíjet i právní citění. Cílevědomé, systematické působení na formování vědomí je významným prostředkem proti živelnému působení, jež rovněž působí na formování vědomí. XVII. sjezd KSČ věnoval výraznou pozornost otázce výchovy mladé generace v duchu všech složek komunistické morálky, idejí a hodnot socialismu. Výchova mládeže tvoří jednu z nejvýznamnějších oblastí politiky komunistické strany i její politické praxe.

Cílevědomé působení na formování právního vědomí dospělého jednotlivce je již daleko složitější, neboť základní složky struktury osobnosti (zejména volní složky) a hodnotovou orientaci již nelze změnit, je možné ji pouze ovlivnit.

Komunistická výchova, z hlediska svého cíle a jím i podmíněných požadavků, zahrnuje celkovou kvalitu výchovného působení; zejména v oblasti světónázorové, mravní a ideověpolitické. Tyto tři složky komunistické výchovy jsou rozhodujícími při formování osobnosti, projevují se v kvalitě utváření mravní zralosti, politickém uvědomění. Cílem komunistické výchovy je osvojení si a ztotožnění se rozumově i citově s vědeckým světónázorem; v hodnotové orientaci s hodnotami socialismu. Osvojení si světónázoru a správná hodnotová orientace odpovídající hodnotám socialistické společnosti, provázaná s charakterovými vlastnostmi, pak tvoří, z aspektu struktury osobnosti a její sociální role, pevný základ pro to, aby jednotlivec žil skutečně socialistickým způsobem života.

Komunistická výchova má být tedy výchovou k lásce k vlasti, k odpovědnému vztahu k práci, pochopení, že tvůrčí práce přináší prospěch nejen společnosti, ale že je současně jednou z hodnot života v socialistické společnosti, k tvůrčímu přístupu k životu, vyvolat zájem o celospolečenské dění, vyvolat touhu podílet se na budování socialistické společnosti (vlastní svědomitou prací, prostřednictvím svého členství v politické straně, společenské a zájmové organizaci), k proletářskému internacionalismu, vychovávat k úctě k zákonům a k dodržování zákonů i jiných sociálních

norem. Vychovávat k manželství a rodičovství. V neposlední řadě pak vychovávat a pěstovat vztah k umění a historii umění naší země. Komplexně tedy působit na utváření takových vlastností, jako je pracovitost, zdravá ctižádost a skromnost, čestnost, zásadovost, cit pro morální a sociální spravedlnost.

Stav, úroveň a kvalita mravního vědomí, mravní citění a hodnotová orientace založené a vypěstované komunistickou výchovou, jsou rozhodující faktory, které ovlivňují právní citění a vědomí práva. Jsou subjektivním faktorem, jenž působí k dosažení takového stavu právního vědomí jednotlivce, jež se projevuje v jeho postojích v dimenzích vnitřního ztotožnění s právem jako společenskou hodnotou. Z hlediska psychického mechanismu regulace jednotlivce je otázka vůle (volní složka struktury osobnosti) dominující ve vazbě na hodnotovou orientaci motivace jednání. Působením komunistické výchovy se pěstují volní vlastnosti, které se v procesu rozhodování, volby a výběru varianty chování prosazují v rovině mravního citění jako mravní imperativ hodnotové orientace. Úroveň a kvalita mravního vědomí a mravní citění je rovněž jedním z předpokladů utváření pocitu odpovědnosti za výsledek vlastní činnosti; je předpokladem utváření politické odpovědnosti jednotlivce, a to ve směru aktivního aspektu.

4. Působení právní úpravy je faktorem, jenž rovněž ovlivňuje úroveň a kvalitu právního vědomí vedoucích pracovníků v hospodářské sféře. Zpětně úroveň a kvalita právního vědomí těchto pracovníků ovlivňuje realizaci a zabezpečení právního cíle ve struktuře daných vztahů.

Socialistické právo není výlučným nástrojem řízení, uplatňuje se v působení s ostatními nástroji, zejména v regulaci hospodářského života. V důsledku povahy těchto vztahů jsou nutně zákonodárcem využívány i cílové normy. Z pohledu právního cíle institutu právní odpovědnosti a jeho funkcí je problémem otázka úlohy sankce ve smyslu následného zabezpečení (realizace) porušení povinnosti. Za prvé, komplexní právní postih systémem odpovědnostních vztahů a uložených sankcí (za použití prostředků státního donucení) v případě této formy a způsobu právní regulace není možný, což je podmíněno samotnou povahou předmětu právní úpravy. Komplexní posouzení dosažení či relací nedosažení cíle (účelu) stanoveného touto právní normou leží vně rámce právní úpravy; jde o posouzení a zhodnocení v rovině politické odpovědnosti, a to zkonkretizované ve vztahu k odpovědným vedoucím pracovníkům.

Je však zcela mimo pochyb, což dokládá i právní úprava, že při realizaci stanoveného cíle, v případě porušení povinností stanovených odvětvovou právní úpravou nastupují sankce, realizují se systémy odpovědnostních vztahů. Cílové normy neurčují oprávnění a povinnosti chování subjektů

ve smyslu klasických norem. Záleží na kvalitě (v souladu s požadavky zákonnosti) rozhodnutí vedoucího pracovníka (ve smyslu jednotlivých úrovní řízení), které formy a metody realizace zvolí a jaké možnosti mu „dává“ právní úprava z hlediska právních nástrojů řízení, zejména s ohledem na odpovědnou právní úpravu. Tyto rozhodovací procesy v sobě absorbují i problém tzv. přípustného hospodářského rizika. Jde o rozhodnutí, která co do své povahy a v důsledku naléhavosti jsou řešením otázky vztahu ekonomické efektivity a vysoce odborně erudovaného rozhodnutí. Jde o varianty rozhodnutí, hraničně vymezeno, v situaci, jestliže nebude rozhodnuto, sníží se v některých ukazatelích efektivity, jestliže bude rozhodnuto, mohou vzniknout určité formy rizika. Tato varianta je spjata až s porušením norem, požadavky socialistické zákonnosti. Je skutečně otázkou kvality rozhodnutí, zda v jeho důsledku riziko nepřesáhne hranici přípustnosti, a to ekonomických možností i právní regulace.

Rizikové rozhodování je opět spjata s politickou odpovědností jednotlivce (s naplňováním kritérií odbornosti, politické uvědomělosti a mravní zralosti). Právní regulace má omezené možnosti přesného vymezení (nikoliv nutného a žádoucího v souladu se společenským zájmem postižení protiprávního jednání zakládajícího trestní delikt, správní delikt atd.), a to v důsledku převažující volní činnosti, jejíž obsah tvoří zcela konkrétní úroveň odborných znalostí, zcela konkrétní praktické zkušenosti, emotivní složky v souladu s politickým citem pro rozhodování. Zabezpečení společenského cíle, vyjádřeného v cílových normách, spočívá v účelnosti, možnosti kombinací a modifikací ukládání sankcí na základě obsahové jednoty právních norem tvořících institut právní odpovědnosti.

Působení práva z aspektu aplikace práva státními orgány je spjata buď s vlastní zkušeností jednotlivce nebo poznatky získané nepřímou, zprostředkovanou, informací o využití oprávnění, plnění povinností, porušení právních povinností, o obsahu rozhodnutí státního orgánu.

Názory na činnost státních orgánů, které aplikují právo a zejména hodnocení jejich rozhodnutí, je spjaté s formou kontaktu, který s nimi jednotlivci měli. Výzkumy vypovídají o tom, že „axiologické obrazy“, které si lidé o činnosti těchto orgánů utvořili, přenášejí na samotné právo; za skutečné vlastnosti práva považují ty, které získali v podání těchto orgánů.¹⁸⁾ Aplikace práva a zvláště aplikace práva soudy vytváří jeden z nejvýznamnějších prostředků formování představ o socialistickém právu žádoucím směrem, neboť soudní rozhodnutí se zakládají na uplatňování socialistické zákonnosti.¹⁹⁾

¹⁸⁾ V. N. Kudrjavcev: *Znanie pravovoj normy*, Socialističeskoje gosudarstvo i pravo 9/1983, str. 34, 72.

¹⁹⁾ Viz E. A. Lukaševa: *Motivy i povedenie čeloveka v pravovoj sfere*, Socialističeskoje gosudarstvo i pravo 8/1972, str. 20.

Proces aplikace práva výrazně ovlivňuje profesionální právní vědomí, a to z hlediska výsledku interpretační i aplikační činnosti, jež působí v dimenzích sociálního obsahu roviny odpovědnostního vztahu.

Sociální obsah, modifikován profesionálním právním vědomím v procesu normotvorby, který tvoří právní obsah, vystupuje jako právní forma k realizujícím se odpovědnostním vztahům. Jde o normy, z hlediska regulativní funkce práva, upravující činnost, podmínky a postup státního orgánu, dále normy, upravující podmínky vzniku či změny hmotněprávního poměru — odpovědnostního vztahu. Realizace oprávnění a povinností ze strany všech povinných subjektů na základě zákona a v mezích zákona zde vystupuje jako požadavek socialistické zákonnosti. A v této úrovni je obsah práva (tudíž i sociální obsah) institutu právní odpovědnosti roven i právnímu obsahu odpovědnostního vztahu.

V rovině aplikační činnosti státního orgánu se vytváří základ sociálního obsahu odpovědnostního vztahu. Ze strany státního orgánu jde při aplikaci práva o volní a intelektuální činnost. Volní činnost představuje proces poznání právních norem, které upravují činnost a postup státního orgánu, dále hmotněprávních a procesněprávních norem vztahujících se k řešenému případu, poznání a hodnocení právně relevantních skutečností, majících význam v procesu zjišťování materiální pravdy.

Základ sociálního obsahu odpovědnostního vztahu, vytvářející se v procesu aplikace práva, je podmíněn celým procesem poznání.

Sociální obsah právní odpovědnosti v rovině aplikační činnosti státního orgánu, a to v okamžiku vydání rozhodnutí, má relativně složitou strukturu.

V sociální obsah odpovědnostního vztahu „vstupuje“ sociální obsah, jako obsah práva, ve smyslu konkrétní právní úpravy (hmotněprávní a procesněprávní normy). Ten pak v procesu aplikační činnosti vystupuje ve vztahu k právně relevantním skutečnostem daného případu jako obsahové kritérium hodnocení a současně jako forma (z aspektu formálního vyjádření obsahu právních norem). A konečně po dovršení procesu poznání a jeho výsledku, vyjádření tohoto obsahu vnější formou (aktem aplikace práva) může vystupovat jako závazná právní forma konkrétního odpovědnostního vztahu.

Konečná „podoba“ této formy je ovlivněna základem sociálního obsahu odpovědnostního vztahu — procesem poznání, jehož výsledkem je určitá interpretace a aplikace právní normy.

Z hlediska struktury sociálního obsahu odpovědnostního vztahu v momentu jeho vzniku — vydání aktu aplikace práva, jde o dvě části.

První část tvoří sociální obsah (jako obsah práva) objektivního práva, jenž procesem interpretace a aplikace (ve smyslu poznání objektivní reality; právních norem i právně relevantních skutečností zakládajících

odpovědnostní vztah) vystupuje v této rovině a v tomto momentu jako závazná právní forma. Z tohoto zorného úhlu se pak překrývá sociální obsah odpovědnostního vztahu s obsahem práva (objektivního práva), a to především z aspektu dikce zákona, tedy formálního vyjádření obsahu právní normy. Jinak řečeno, státní orgán aplikuje určitou, konkrétní právní normu na určitý, konkrétní právní vztah.

Ke shodě v této úrovni, z hlediska výsledku interpretační a v návaznosti i aplikační činnosti státního orgánu, však nemusí vždy dojít.

Druhou část struktury sociálního obsahu odpovědnostního vztahu v momentu jeho vzniku tvoří poznatky státního orgánu.

Aplikační činnost státního orgánu představuje mimo jiné i obecný proces poznání ukončený vydáním aktu aplikace práva. I když právní předpisy reálně možným způsobem zakotvují tento proces poznání (ve smyslu postupu státních orgánů), přesto daleko větší „prostor“ procesu poznání je právem nepostižitelný. (Svůj význam má nepochybně i faktické uplatňování obecných zkušeností samotnými státními orgány.)

K těmto poznatkům dochází státní orgán ve své interpretační činnosti tou činností, která je ve své podstatě nepostižitelná právními normami, ale od ní závisí realizace odpovědnostních vztahů, a to v rovině rozhodnutí státního orgánu o povinných a oprávněných subjektech a o obsahu a rozsahu práv a povinností těchto subjektů.

Tato druhá část struktury sociálního obsahu odpovědnostního vztahu (v rovině aplikační činnosti státního orgánu) se jeví významným činitelem, jenž působí jako atribut dodržování či porušování požadavků socialistické zákonnosti, zejména jako principu.

V okamžiku vzniku odpovědnostního vztahu (vydáním aktu aplikace práva) vystupuje sociální obsah a obsah práva prostřednictvím tohoto aktu aplikace práva jako právní forma ve vztahu k odpovědnostnímu vztahu, jenž se má na základě tohoto rozhodnutí realizovat.

V rovině již realizujícího se odpovědnostního vztahu vystupuje sociální obsah i obsah práva. První část tohoto sociálního obsahu představují poznatky státního orgánu vyjádřené aktem aplikace práva, jakožto výsledku volní činnosti státního orgánu.

Druhou část struktury sociálního obsahu odpovědnostního vztahu tvoří konkrétní výsledek volního jednání povinného subjektu — zda tedy plní, jak plní nebo neplní povinnosti (z hlediska obsahu, rozsahu, lhůty atd.), stanovené aktem aplikace práva.

V úrovni působení aktu aplikace práva, jako závazné právní formy pro realizující se odpovědnostní vztah, představuje první část struktury sociálního obsahu jednotu s obsahem práva, vyjádřeným tímto aktem. Obsah práva v této úrovni, za prvé, vyjadřuje zvláštní právní postavení povinného subjektu a tedy i prostředky k zabezpečení splnění stanove-

II. STYL ŘÍDÍCÍ PRÁCE

A UPEVNĚOVÁNÍ DISCIPLÍNY

1. Působení sankce v rovině právní úpravy v dimenzích hrozby uložení sankce na případ porušení povinnosti, rovněž uložení sankce, není vždy tak účinné, jak je právním cílem předpokládáno. Vlivem různých faktorů dochází stále k páchání trestných činů proti majetku v socialistickém vlastnictví.

Ve Zprávě o stavu socialistické zákonnosti v ČSR pro plenární schůzi ČNR v květnu 1985 bylo uvedeno: Trestné činy hospodářské představují stále výrazný podíl ze všech trestných činů. Nejčastěji se vyskytuje rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví, které činí více než tři čtvrtiny ze všech hospodářských trestných činů. Více než polovinu odsouzených za tento trestný čin tvoří vlastní pracovníci poškozených organizací; také škody, které způsobují, jsou podstatně větší než škody způsobené cizími osobami. Z velké části je rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví spácháno odcizováním nebo zpronevěrou finančních hotovostí, předmětem rozkrádání jsou však i hotové výrobky a materiál.²⁰⁾ Dále zpráva konstatovala, že z trestných činů proti hospodářské soustavě se nejčastěji vyskytoval trestný čin spekulace. Sporadicky se objevily i trestné činy proti hospodářské kázi, zejména porušování povinnosti v provozu socialistické organizace. Dalším, ale již častěji se vyskytujícím trestným činem, byl trestný čin porušování povinnosti při nakládání s finančními a hmotnými prostředky. Zpráva také zdůraznila, že byla přijata určitá opatření příslušnými státními orgány k zabezpečení postihu páchání trestné činnosti korupce a úplatkářství.

Dále bylo konstatováno, že z trestných činů proti hospodářské kázi se před soudy téměř nevyskytuje trestný čin dodávky výrobku a prací zvlášť vadné jakosti, ačkoliv se v hospodářské praxi nedostatky této povahy nezdědky vyskytují. Příčiny nedostatku postihu tohoto druhu trestné činnosti spočívají v tom, že hospodářská sféra tyto případy neoznamuje orgánům činným v přípravném řízení a řeší je nejvýše ekonomickými sankcemi, ačkoliv by přicházelo v úvahu již použití a uložení sankcí trest-

²⁰⁾ Zpráva o stavu socialistické zákonnosti v ČSR pro plenární schůzi ČNR, květen 1985, str. 8.

ních. (V současné době je již zabezpečeno Opatřením ke zvýšení jakosti československé produkce.)

Na úseku občanskoprávním šlo zejména o porušování norem, týkajících se neoprávněného majetkového prospěchu a náhrady škody. Rovněž docházelo k porušování, ve větší míře, právních norem upravujících pracovníprávní vztahy. Typickým příkladem sporů, sledujících ochranu socialistické ekonomiky a majetku v socialistickém vlastnictví, byly spory o náhradu škody způsobené pracovníkem. V roce 1984 činily tyto spory 26,7 % všech pracovníprávních věcí projednávaných soudy. S těmito projednáními byly spjaty určité záporné poznatky vzhledem k organizacím. Šlo především o to, že socialistické organizace neuplatnily vždy náhradu škody v takovém rozsahu, v jakém to ukládají právní předpisy. Další záporné poznatky se týkaly motivace socialistických organizací při podávání těchto žalob. Vedoucí hospodářští pracovníci se snažili přenést odpovědnost za rozhodnutí o náhradě škody na soud, i když bylo zřejmé, že žaloba organizace nemůže být úspěšná. Ve zprávě bylo zdůrazněno, že takové spory nejen neznamenají pro ochranu socialistické ekonomiky žádný přínos, ale někdy i navíc vyvolávají negativní ohlas na pracovišti žalovaného pracovníka.

Jedním ze základních předpokladů úspěšné realizace úkolů socialistické ekonomiky je dodržování pracovní kázně. Dále bylo uvedeno, že pracovníprávní předpisy poskytují vedoucím pracovníkům socialistických organizací dostatek prostředků k jejímu upevnění.

Z poznatků získaných z průzkumných řízení provedených soudy vyplynulo, že znalost pracovníprávních předpisů v socialistických organizacích není vždy na náležité úrovni. To ve svých důsledcích vede k tomu, že téměř polovina kárných opatření přezkoumávaných soudy musela být zrušena. Zpráva zdůraznila, že tento postup soudů nebývá vždy správně chápán ze strany některých vedoucích pracovníků, kteří pak místo toho, aby si osvojili znalost příslušných pracovníprávních předpisů, případně si zajistili odbornou spolupráci svého právního útvaru, projevují nespokojenost s rušením nezákonných kárných opatření, která chápou jako nedostatečnou podporu poskytovanou socialistickým organizacím při upevňování pracovní kázně. Je samozřejmé, že z požadavku prohlubování pracovní kázně nelze slevit. Nesmí však být realizován způsobem, jenž je v rozporu s principem socialistické zákonnosti.

Z příkladmo uvedených skutečností porušování právních povinností vyplývá, že i určitý počet vedoucích hospodářských pracovníků porušoval právní předpisy, a to buď protiprávním jednáním, nebo opomenutím právního jednání. V oblasti páčání trestných činů proti majetku v socialistickém vlastnictví šlo zejména o nedostatečnou ochranu a ostrahu majetku

v socialistickém vlastnictví; o nedůsledné plnění právních povinností, až opomíjení ustanovení právních předpisů ze strany vedoucích pracovníků, dále i o nedůsledné provádění kontroly.

Je nesporné, že tyto skutečnosti naznačují stav, kvalitu a úroveň právního vědomí, zejména z hlediska postoje k právu, oslabují výrazně účinnost řídicí práce a zeslabují přirozenou autoritu vedoucího pracovníka ve vztahu k pracovnímu kolektivu.

Negativním jevům v řídicí práci kádrů, rozboru příčin těchto negativních jevů a možnostem jejich odstranění či alespoň jejich nutné, částečné eliminace (včetně příčin hospodářské kriminality) věnoval ústřední výbor KSČ značnou pozornost již v období před XVII. sjezdem KSČ: „K vyšší účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny významně přispěl Dopis předsednictva ÚV KSČ, který stranická i ostatní veřejnost kladně přijala. Zaznamenali jsme první pozitivní kroky, avšak v řadě míst stále chybí větší rozhodnost v zápase proti negativním jevům a jejich příčinám.“²¹⁾

Zvyšování a upevňování odpovědnosti, politické odpovědnosti, v souladu s požadavky socialistické zákonnosti, je jedním z hlavních předpokladů rozvinutí principu demokratického centralismu, naplňování úlohy všech forem demokracie. „Zvyšování účinnosti státního řízení musí nepochybně vycházet z řešení takových klíčových úkolů, jako jsou: zkvalitňování centrálního řízení, posílení komplexnosti programové a koordinační úlohy centrálních orgánů federální vlády a republikových vlád; posilování odpovědnosti a pravomoci ostatních, nižších článků řízení (nejenom hospodářských, ale i státních, např. v soustavě národních výborů) a konečně všestranná podpora rozvoje iniciativy a zainteresovanosti pracovních kolektivů, posilování samostatnosti a odpovědnosti podniků.“²²⁾

Posílení a upevnění politické odpovědnosti všech subjektů, zejména ve sféře hospodářského života, je v současnosti jedním z prioritních celospolečenských zájmů a cílů. V důvodové zprávě k návrhu zákona o státním podniku je zdůrazněno: „... důsledněji vymezit kompetence ... stupňů řízení a jejich vzájemné vztahy tak, aby nedocházelo k rozměňování odpovědnosti, k jejímu přesouvání na vyšší stupně řízení ani k zasahování do činnosti podniků ve věcech, které zákon svěřuje přímo podnikům. To je také předpokladem pro těsnější spolupráci státních orgánů a podniků i pro sladování celospolečenských zájmů a podnikových zájmů.“

Celospolečenský zájem na posílení a upevnění politické odpovědnosti v souladu s prohlubováním forem socialistické demokracie, současně jako

²¹⁾ Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ, Svoboda, Praha 1986, str. 88.

²²⁾ J. Mečl: Úloha státu při uskutečňování politické linie XVII. sjezdu KSČ, Nová mysl, zvláštní číslo duben 1987, str. 96.

jeden z jejích základních požadavků, je zprostředkování právním cílem v návrhu zákona o státním podniku, v postavení ředitele podniku a úloze všech forem socialistické samosprávy pracovního kolektivu při řízení a rozhodování.

Tato navrhovaná právní úprava je právním předpokladem upevnění odpovědnosti, a tím i upevnění disciplíny. Z návrhu zákona o státním podniku vyplývá, že právní zprostředkování vztahů řízení uvnitř podniku i vztahy vnější předpokládají z hlediska úspěšné realizace, pokud jde o působení mimoprávních faktorů, politickou uvědomělost, odbornou vyspělost a morální vyspělost, a to nejen u vedoucích pracovníků (kde o tom návrh zákona „hovoří“ explicitně), ale i z hlediska pracovních kolektivů.

Politická a morálně politická odpovědnost vedoucího pracovníka, ve smyslu aktivního aspektu, představuje celospolečenský požadavek aktivního, iniciativního plnění všech povinností; přesahuje tedy rámec právní úpravy; současně představuje požadavek dodržování socialistické zákonosti.

Výchozím předpokladem naplňování politické odpovědnosti vedoucího pracovníka je politické uvědomění, odborná vyspělost a morální vyspělost. Tato kritéria, z pohledu konkrétních subjektů, působí, v nejobecnějším, formou uplatňování stylu práce řídicího pracovníka, uplatňování zcela konkrétních metod a prostředků v řídicí a rozhodovací činnosti. Z aspektu celospolečenského zájmu a cíle — upevňování odpovědnosti — jde o požadavek uplatňování leninského stylu práce, leninských metod práce. Charakter metod, prostředků a způsobů vedení a řízení, celého stylu práce musí odpovídat celospolečenským zájmům, nesmí odporovat cílům, zásadám a principům socialistické společnosti, socialistické etice.

Podstatou stylu práce řídicího pracovníka je způsob, jakým realizuje pracovní úkoly. Jde o vytvoření souladu mezi pracovními úkoly a pracovním úsilím vedoucího pracovníka a pracovním úsilím pracovního kolektivu. Jako výrazné faktory se prosazují ve vztahu vedoucí—pracovní kolektiv odborné znalosti vedoucího pracovníka, které souvisí s otázkou stálého sebevzdělávání, informovanosti v oboru nad rámec povinných forem; z aspektu volných vlastností souvisí se sebekázní, sebevýchovou; nestačí pouze byt dlouhodobé praktické zkušenosti; naplnění těchto požadavků se pak stává předpokladem pro odpovědný přístup; z aspektu politické odpovědnosti politický cit v rozhodovací činnosti; z aspektu morální odpovědnosti zejména přirozená autorita u spolupracovníků, jež je jedním z předpokladů požadavku vysoké pracovní kázně a disciplíny, kterou vedoucí pracovník vyžaduje od pracovního kolektivu.

Úloha vedoucího pracovníka nespočívá pouze v řídicí činnosti, ale také v přímém ideově výchovném působení na kolektiv. Styl práce vedoucího pracovníka, metody a prostředky, jichž využívá k realizaci pracovních

úkolů a výsledky plnění pracovních úkolů bezprostředně ovlivňují vědomí pracovního kolektivu (formuje se a vyvíjí skupinové vědomí) i každého jednotlivce. Osobní příklad vedoucího pracovníka, výsledky jeho práce, mají bezprostřední formativní vliv na morální, politické i právní vědomí skupin i každého jednotlivce. V rovině morálního vědomí postihuje zejména pracovní motivace, vztah k práci. Je to otázka dokonalé informovanosti a znalosti pracovního kolektivu o jeho pracovních úkolech, úkolech celé hospodářské organizace. V rovině politické odpovědnosti velmi záleží na vedoucím pracovníkovi, nakolik dokáže kolektivu zprostředkovat poznání o celospolečenských úkolech, poznání o transformaci těchto celospolečenských úkolů do konkrétních úkolů vlastní hospodářské organizace, úkolů pracovního kolektivu. Naplňování této úlohy směřuje k posilování a prohlubování politického uvědomění kolektivu i jednotlivců. Morálně a ideově vysvětlená pracovní motivace, podložená konkrétními argumenty (otázka ekonomických prostředků), pěstuje a posiluje kladný vztah k práci, dovádí k poznání a přesvědčení, že práce je jednou z hodnot lidského života, že práce směřuje k prospěchu a rozvoji celé společnosti, vytváří předpoklady pro poznání a pochopení vzájemných relací materiálních a ideových (duchovních) hodnot života socialistické společnosti. Podle toho, jaký má jednotlivec vztah k práci a svému povolání, utváří se také jeho společenské vztahy. Vztahy uvnitř pracovního kolektivu a kolektiv jako celek zpětně působí na vědomí, postoje a rozhodovací činnost vedoucího pracovníka, neboť i on sám je členem pracovního kolektivu; odlišnost jeho působení jako člena kolektivu (s ohledem na určité stupně řízení) spočívá v tom, že svojí řídicí činností ovlivňuje výsledky práce kolektivu; výrazně svojí činností ovlivňuje i vztahy uvnitř kolektivu. Vedení pracovních kolektivů, práce s lidmi, bezprostřední vztahy ke kolektivu a v kolektivu se odrážejí i v průběhu a výsledcích práce. Řídicí činnost zákonitě v sobě zahrnuje, v socialistické společnosti, i politicko-výchovné působení, a to v souladu s obsahovými požadavky komunistické výchovy a celospolečenských zájmů a cílů. Toto politickovýchovné působení je spjaté s pracovními úkoly, s konkrétními jednotlivci a kolektivy, s konkrétními pracovišti. Odpovídající organizace práce a opravdový vztah k práci (ve smyslu hodnot socialismu) jsou výchozími pro ideově výchovné působení, pro pěstování a upevňování odpovědnosti.

Úspěšně řídit nepochybně znamená dokonale znát všechny složky a vztahy, které jsou předmětem řízení. Vedoucí pracovník by měl být nejen erudovaným odborníkem, ale měl by ovládat i základní poznatky z psychologie a pedagogiky. (Vhodně zvolená metoda a způsob posiluje přesvědčivost toho, co je sdělováno. Nepřesvědčivý způsob nevyvolává hlubší vjemy, nevede k přemýšlení, hodnocení, interiorizaci.) Vedoucí pracovníci se setkávají s problémy, které musí řešit, které souvisejí s od-

lišnostmi v charakterových vlastnostech jednotlivců, s jejich schopnostmi, zájmy a potřebami. Formování vztahů v kolektivu je spjata s pracovními výsledky, odpovědností kolektivu jako celku, otázkou kázně a disciplíny. Zásada kolektivismu (kolektivního posuzování, event. rozhodování, vědomí a pocit odpovědnosti, schopnost kolektivu k tvůrčí práci) předpokládá vytváření takových vztahů uvnitř kolektivu, které jsou založeny na vzájemné pomoci, konstruktivní kritice, spolupráci, předávání zkušeností, poskytnutí rady. V kolektivu, kde se uplatňují tyto požadavky, jsou předpoklady pro formování vysokého stupně odpovědnosti, který vyjadřuje z aspektu sociální psychologie, úroveň politického a morálního vědomí, politického uvědomění a morálního citění. Vědomí pracovního kolektivu ovlivňuje jednatel, má formativní vliv na jeho postoje, může ho různě motivovat.

Působení stylu a metod práce vedoucího pracovníka vůči kolektivu je zpětně provázáno s výsledky práce kolektivu jako celku i jeho jednotlivých členů, s procesem formování a vývoje politického a mravního vědomí a citění, navenek projeveným politickým uvědoměním — formou odpovědnosti.

Leninský styl řídicí práce zahrnuje tři základní formy činnosti — rozhodování, výchovu a kontrolu. Realizace těchto činností vedoucího pracovníka je v současnosti spjata s požadavky rozvoje iniciativy pracujících. Úkolem vedoucího pracovníka je vytvářet takový pracovní kolektiv, kde jsou slaďovány zájmy celku se zájmy jednotlivce; vést kolektiv tak, aby bylo dosaženo stanoveného cíle. Byť z hlediska institucionalizovaných vztahů odpovědnost za výsledky nese plnou měrou vedoucí pracovník (rovněž vyjádřeno právní formou) je nesporné, že kolektivní spolupráce se nemůže opírat jen o pocit odpovědnosti jednotlivce pracovního kolektivu za vlastní úkoly, ale musí vycházet z pocitu odpovědnosti každého člena za výsledky jako celku.

Předpoklady ze strany působení vedoucího pracovníka na kolektiv: cílevědomost (na základě vědeckého poznání, což odráží požadavek jednoty sledovaného cíle a použitých prostředků); kladení požadavků (spjata s individuálními schopnostmi jednotlivce, objasnění, vysvětlení cíle, jehož má být dosaženo), otázka volby způsobů ukládání úkolů, pokud má vedoucí pracovník možnost volby formy způsobu uložení; využívat aktivity jednotlivce tam, kde je to možné; důsledné uplatnění zpětné kontroly plnění úkolů (uplatnit dílčí kontroly při postupné realizaci).

Na úroveň a účinnost řídicí práce vedoucího pracovníka má rozhodující vliv úroveň a intenzita prováděné kontroly. Základním, charakterizujícím znakem vedoucího pracovníka je to, že odpovídá i za práci druhých, tedy za práci, kterou sám bezprostředně nevykonával, ale kterou řídil. Systém preventivní kontroly a vlastní systém kontroly k prověřování stavu

plnění uložených úkolů je nezastupitelnou složkou stylu řídicí práce vedoucího pracovníka.

Z hlediska celospolečenských zájmů a cílů je politická odpovědnost řídicích kádrů jedním z rozhodujících faktorů ovlivňujících kvalitu plnění pracovních povinností. Působení institutu právní odpovědnosti je pouze v dimenzích jednoho z právních nástrojů řízení hospodářských vztahů. Jeho účinnost je spjata jednak s kvalitou právního zprostředkování zájmů a cílů hospodářské politiky, zejména s metodou cílových norem a vymezení přípustného hospodářského rizika a s jejich realizací zejména prostřednictvím systémů zkonkretizované politické odpovědnosti.

ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ

Резюме

ПЕРВАЯ ЧАСТЬ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ПРАВОСОЗНАНИЮ

ВТОРАЯ ЧАСТЬ: РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКОЙ И ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ПРИ УГЛУБЛЕНИИ ПРАВОСОЗНАНИЯ КАДРОВ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ

Работа авторов Я. Слунечковой и Я. Эль-Дунии разделена на две части, носящие название Теоретические замечания по правосознанию и Роль политической и юридической ответственности при углублении правосознания в сфере управления.

Автор первой части Я. Слунечкова в целях дальнейшего теоретического развития правосознания и в целях формирования правосознания на практике в первой главе рассматривает сначала проблематику ценностей и оценки. Она занимается основными вопросами марксистской аксиологии, уделяя внимание механизму ценностей в социалистическом праве. С одной стороны выводится, что ценности вступают в право посредством правосознания, которое действует в качестве фильтра, с другой стороны указывается, что ценности до своего вступления в право подвергаются процессу индивидуализации, „распадаются“ на отдельные правовые элементы. Во второй главе автор уделяет внимание проблематике собственности. Она приходит к выводу о том, что собственность представляет собой экономическую и юридическую категорию. Собственность как экономическая категория находит свое отражение в юридической надстройке таким образом, что она представляет собой институт права собственности, а также другие институты вещного права. Право, в свою очередь, регулирует экономико-собственнические соотношения как отдельные виды деятельности (права и обязанности) и как отношения. Третья глава решает вопрос о категориях „объективное“ и „субъективное“ в процессе формирования социалистического правосознания. Из нее вытекает констатирование, исходящее из материалистического понимания общественного развития марксизмом-ленинизмом, которое не является ни экономическим пониманием истории, ни учением о решающем значении экономического фактора в обществе. Марксизм-ленинизм понимает развитие общества как процесс деятельности человека в определенных природных и общественных условиях. Человек представляет собой активную творческую личность. В своей деятельности он руководствуется планами, осуществляет свои замыслы; все свои планы, замыслы и цели человек осуществляет трудом. Трудом человек, который живет в определенных природно-исторических условиях, преобразует мир, вносит во внешнюю природу свои замыслы, свою волю, свое сознание, производит общественные отношения и регулирует их. Все это осуществляется с учетом и использованием конкретных условий, в соответствии со своими замыслами и целями. Сформированное правовое сознание, которое действует в обществе на основании познанной общественной реальности, в соответствии с нашими замыслами и целями, выступает в указанных взаимосвязях как сила, способная „преобразовать

мир". Оно выступает в качестве субъективного и в то же время объективного фактора, способного желательным образом регулировать общественные отношения, находящиеся в соответствии с социально-классовыми замыслами.

В заключении автор указывает на тот факт, что социалистическое общество следует рассматривать как систему внутренне единую, но в то же время также дифференцированную. Она указывает на некоторые общественные процессы, порождающие в обществе серьезные проблемы, приводящие к групповому „зрению", класса, к деформации классовых и общественных интересов, к частичному измельчению и определенным понятиям индивидуализации образа жизни. Автор выдвигает проблемы, которые усиливаются в настоящее время, приобретая новое качество, по сравнению с проблемами, имеющими место в предшествующие периоды, которые необходимо решать вместе с формированием социалистического правового сознания отдельных лиц, групп и общества.

Автор второй части, Я. Эль-Дуния, рассматривает указанную проблематику с точки зрения современных требований общественно-политических и с точки зрения требований к кадрам в государственной и экономической сферах, включая также вопросы стиля и методов работы управленческих работников и укрепления государственной дисциплины.

Вопросы уровня, качества и повышения действенности работы в области управления кадрами государственной и экономической сферами тесно связаны с проблематикой объема и механизмов функционирования политической, моральной и юридической ответственности в структуре общественных отношений, с проблематикой политического, морального и правового сознания. Без сведений о состоянии этих форм создания, без исследования факторов и механизмов их воздействия — а именно с точки зрения параллельности, дифференцированности и взаимопроникновения — на процесс формирования и развития этих форм сознания нельзя адекватно определить возможности исключения факторов, которые оказывают отрицательное действие или снижают качество и действенность управленческой деятельности кадров. Действие этих факторов — с позитивных по отрицательные — находит свое выражение в конкретном содержании индивидуально изъясненной политической ответственности руководящего работника формой его поведения, в подходе к выполнению и качеству выполнения всех его трудовых обязанностей. Уровень и качество политической ответственности оказывают влияние на стиль и методы деятельности руководящего работника, последние же оказывают также влияние на результаты его управленческой деятельности. Проблема действия указанных факторов связана не только с вопросами состояния форм, сознания, но прежде всего и политическим чутьем в управленческой деятельности, с моральным и правовым чутьем, сознанием права. Исследование указанных вопросов с точки зрения взаимных отношений дает ответ на вопрос о действенности управленческой деятельности кадров и на вопрос с содержанием и объеме политической ответственности руководящего работника (в форме уже весьма конкретного выражения сложного процесса трансформации объективного в субъективное; в самом общем плане отношение общества — субъект с точки зрения потребностей, интересов, системы ценностей и иерархизации целей). Политическая и морально-политическая ответственность руководящего работника в смысле активного аспекта представляет собой требование активного, инициативного выполнения всех обязанностей, предъявляемое со стороны общества, то есть, она превышает рамки правового регулирования, являясь одновременно требованием соблюдения социалистической законности.

Первая глава занимается вопросами видов социальной ответственности, механизмами взаимосвязанного воздействия политической, моральной и юридической ответ-

ственности в структуре общественных отношений (с аспекта правового регулирования и уровня реализации права; общих и специфических факторов, которые оказывают воздействие на процесс формирования и развития правосознания управленческих кадров; воздействием права на углубление правосознания управленческих кадров с точки зрения взаимоотношений к функционированию института юридической ответственности — проблематика целевых норм).

Вторая глава занимается вопросом некоторых факторов, которые оказывают отрицательное действие на управленческую деятельность руководящих работников в экономической сфере, а также возможностями их хотя бы частичной элиминации. (Социалистическая экономика — охрана имущества в социалистической собственности; дисциплина труда — с точки зрения конкретной правовой регулировки и ее реализация в смысле деятельности кадров в области принятия решений и управления.) Вторая часть этой главы детальное внимание уделяет вопросу методов и стиля деятельности руководящего работника, а именно по отношению к политической ответственности.

С точки зрения интересов и целей всего общества политическая ответственность руководящих кадров представляет собой один из решающих факторов, оказывающих влияние на качество исполнения трудовых обязанностей. Действие института юридической ответственности развивается только в размерах одного из юридических орудий управления экономическими отношениями. Его действительность связана с одной стороны с качеством правового опосредствования замыслов и целей экономической политики, в частности, с методом целевых норм и определения допустимого экономического риска, с другой стороны с их реализацией прежде всего посредством систем конкретизированной политической ответственности.

RECHTSBEWUSSTSEIN UND RECHTLICHE VERANTWORTLICHKEIT

Zusammenfassung

I. TEIL: THEORETISCHE ANMERKUNGEN ZUM RECHTSBEWUSSTSEIN

II. TEIL: DIE AUFGABE DER POLITISCHEN UND RECHTLICHEN VERANTWORTLICHKEIT BEI DER VERTIEFUNG DES RECHTSBEWUSSTSEINS VON KADERN IN LEITENDEN STELLUNGEN

Die Arbeit der Autorinnen J. Slunéčková und J. El-Dunia besteht aus zwei Teilen mit dem Titel: „Theoretische Anmerkungen zum Rechtsbewußtsein“ sowie „Die Aufgabe der politischen und rechtlichen Verantwortlichkeit bei der Vertiefung des Rechtsbewußtseins von Kader in leitenden Stellungen“.

Die Verfasserin des ersten Teils, J. Slunéčková untersucht im ersten Kapitel zuerst für die Bedürfnisse einer theoretischen Weiterentwicklung des Rechtsbewußtseins und dessen Ausformung in der Praxis die Problematik von Werten und Wertungen. Sie befaßt sich mit Grundfragen der marxistischen Axiologie und verfolgt den Mechanismus des Eindringen dieser Werte ins sozialistische Recht. Unter anderem kommt sie zu dem Schluß, daß diese Werte ins Recht über das Rechtsbewußtsein eindringen, das in diesem Falle wie ein Filter wirkt, andererseits sind diese Werte vor ihrem Eindringen ins Recht einem Individualisierungsprozeß unterworfen, sie vereinzeln sich in einzelne rechtliche Elemente. Im zweiten Kapitel widmet sich die Autorin der Eigentumsproblematik. Sie kommt zu dem Schluß, daß Eigentum eine wirtschaftliche und eine rechtliche Kategorie ist. Als wirtschaftliche Kategorie drückt sich Eigentum im rechtlichen Überbau dargestellt aus, daß es sich in das Institut des Eigentumsrechts sowie in weitere sachenrechtliche Institute gliedert. Das Recht regelt dann die wirtschaftlichen Eigentumsverhältnisse einzelner Tätigkeiten (Berechtigungen und Pflichten) sowie als Rechtsverhältnisse. Das dritte Kapitel löst die Frage der Kategorien „objektiv“ und „subjektiv“ bei der Ausformung des sozialistischen Rechtsbewußtseins. Daraus folgt eine Feststellung, die von einer materialistischen Auffassung der Gesellschaftsentwicklung durch den Marxismus-Leninismus ausgeht, was weder eine ökonomische Geschichtsauffassung noch eine Lehre über die entscheidende Bedeutung des wirtschaftlichen Faktors in der Gesellschaft darstellt. Der Marxismus-Leninismus versteht die Gesellschaftsentwicklung als Prozeß menschlicher Tätigkeit unter bestimmten natürlichen und gesellschaftlichen Bedingungen. Der Mensch ist ein schöpferisches Wesen und mit Aktivität ausgestaltet. Bei seinem Handeln läßt er sich von Plänen leiten, verwirklicht seine Absichten und realisiert alle diese Pläne und Absichten und Ziele durch Arbeit. Durch Arbeit trägt der unter bestimmten natürlichen historischen Bedingungen lebende Mensch seine Absichten, seinen Willen, sein Bewußtsein in die äußere Natur hinaus, gestaltet die Welt um, erzeugt Gesellschaftsverhältnisse und regelt sie. Das alles unter Beachtung und Ausnützung der Bedingungen, unter denen er lebt

und in Einklang mit seinen Absichten und Zielen. Das Rechtbewußtsein, das aufgrund der Erkenntnis der gesellschaftlichen Realität in der Gesellschaft und in Einklang mit unseren Vorsätzen und Zielen wirkt, tritt in diesen Zusammenhängen als Kraft auf, die in der Lage ist, die Welt „umzugestalten“. Als subjektiver und zugleich objektiver Faktor, fähig zur erforderlichen Regelung von Gesellschaftsverhältnissen im Einklang mit bestimmenden sozialen Klassenzielen.

Im Abschluß zeigt die Autorin die Tatsache auf, daß man die sozialistische Gesellschaft als innerlich einheitliches, zugleich aber differenziertes System betrachten muß. Weiters weist sie auf einige gesellschaftliche Prozesse hin, die in der Gesellschaft ernsthafte Probleme verursachen und zu einer Art von Gruppendenken innerhalb der Klasse, zur Deformierung von Klassen- und Gesellschaftsinteresse, zur teilweisen Aufsplitterung und zu gewissen Individualisierungstendenzen in der Lebensweise führen. Sie betont Probleme, die in der Gegenwart anwachsen und im Vergleich zu Problemen aus früheren Perioden eine neue Qualität erlangen und die man gleichzeitig mit der Ausbildung des eines sozialistischen Rechtbewußtseins des Einzelmenschen, von Gruppen und der ganzen Gesellschaft lösen muß.

Die Verfasserin des zweiten Teil, J. El-Dunia, untersucht die vorgegebene Problematik vom Gesichtspunkt der gegenwärtigen gesellschaftspolitischen Anforderungen an Kader im Bereich von Staat und Wirtschaft aus, u. zw. bis hin zur Frage nach Stil und Arbeitsmethoden von Führungskräften und der Festigung der staatlichen Disziplin.

Die Fragen von Niveau, Qualität und Erhöhung der Effektivität der leitenden Tätigkeit von Führungskadern im Bereich von Staat und Wirtschaft werden von der Problematik des Umfangs und der Funktionsmechanismen politischer, moralischer und rechtlicher Verantwortlichkeit in der Struktur der Gesellschaftsverhältnisse und mit der Problematik von politischem, moralischem und rechtlichem Rechtsbewußtsein begleitet. Ohne Kenntnis dieser Bewußtseinsformen und ohne Erforschung der Faktoren und Mechanismen ihres Wirkens auf die Entstehung und Entwicklung dieser Bewußtseinsformen, u. zw. vom Gesichtspunkt der Parallelität, der Differenziertheit und ihrer Durchdringung aus, kann man auch nicht die Möglichkeiten zur Eliminierung derjenigen Faktoren bestimmen, die sich negativ auswirken und die Qualität und Effektivität der Tätigkeit von Führungskadern vermindern. Die Wirkung dieser Faktoren, die positiv und negativ abgegrenzt werden, findet ihren Ausdruck im konkreten Inhalt der individuellen politischen Verantwortlichkeit von Führungskräften in Gestalt ihres Handelns und ihrer Einstellung zur Erfüllung aller ihrer Arbeitspflichten sowie zu deren Qualität. Niveau und Qualität der politischen Verantwortlichkeit beeinflusst Stil und Arbeitsmethoden von Führungskräften und in weiterer Folge auch die Ergebnisse ihrer Führungstätigkeit. Das Problem der Wirkung dieser Faktoren ist nicht nur mit der Frage nach dem Stand der Bewußtseinsformen verknüpft, sondern besonders auch mit politischen Einfühlungsvermögen in die Entscheidungstätigkeit, mit moralischem und juristischem Fingerspitzengefühl und mit Rechtsbewußtsein. Die Untersuchung dieser Fragen vom Standpunkt ihrer wechselseitigen Beziehungen aus beantwortet uns dann die Frage nach der Effektivität der Führungstätigkeit von Kadern sowie die nach Inhalt der Umfang der politischen Verantwortlichkeit von Führungskräften (wie auch schon die Frage nach dem konkreten Ausdruck des komplexen Transformationsprozesses Objektiv-Subjektiv; im allgemeinen Verhältnis Gesellschaft-Subjekt hinsichtlich Bedürfnisse, Interessen, Wertsystem und Vorrang von Zielvorstellungen). Die politische und moralpolitische Verantwortlichkeit von Führungskräften im aktiven Sinne ist eine gesamtgesellschaftliche Forderung nach aktiver und initiativer Erfüllung aller Pflichten,

Das erste Kapitel beschäftigt sich mit den Arten sozialer Verantwortlichkeit, den Mechanismen des damit verbundenen Wirkens von politischer, moralischer und rechtlicher Verantwortlichkeit im Rahmen von Gesellschaftsverhältnissen (aus der Sicht der rechtlichen Regelung und der Ebene der Rechtsverwirklichung; allgemeiner und spezifischer Faktoren, die auf von Gestaltungs- und Entwicklungsprozeß des Rechtsbewußtseins von Führungskadern einwirken) und mit der Wirkung des Rechts auf die Vertiefung des Rechtsbewußtseins von Führungskadern (beurteilt im Verhältnis zum Funktionieren des Instituts der rechtlichen Verantwortlichkeit — Problematik von Zielnormen).

Das zweite Kapitel beschäftigt mit einigen Faktoren, die die Entscheidungs- und Führungstätigkeit von Führungskräften im Wirtschaftsbereich negativ beeinflussen und mit den Möglichkeiten, sie zumindest teilweise zu eliminieren. (Sozialistische Ökonomik — Schutz von Vermögen in sozialistischem Eigentum; Arbeitsmoral — vom Gesichtspunkt der konkreten rechtlichen Regelung und ihrer Realisierung im Sinne der Leitungs- und Entwicklungstätigkeit von Kadern aus). Der zweite Teil dieses Kapitels widmet sich ausführlich der Frage nach Methoden und Stil der Arbeit von Führungskräften, u. zw. im Verhältnis zu ihrer politischen Verantwortlichkeit.

Vom Gesichtspunkt gesamtgesellschaftlicher Interessen und Ziele aus ist die politische Verantwortlichkeit von Führungskadern einer der entscheidenden Faktoren zur Beeinflussung der Qualität der Erfüllung von Arbeitspflichten. Die Wirkung des Instituts der rechtlichen Verantwortlichkeit stellt nur eines der rechtlichen Instrumente zur Steuerung von wirtschaftlichen Beziehungen dar. Seine Effektivität ist einerseits mit der Methode der Zielnormen, der Abgrenzung des zulässigen wirtschaftlichen Risikos sowie mit der Verwirklichung dieser Normen durch Systems konkretisierter politischer Verantwortlichkeit.

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

IURIDICA 6/1988

Redakční rada: prof. JUDr. Antonín Růžek, CSc. (předseda), doc. RSDr. Ján Gronský, CSc. (místopředseda), JUDr. Karel Malý, CSc. (tajemník), doc. JUDr. Jaroslav Drobník, CSc., prof. JUDr. Jaromír Kincl, DrSc., prof. ing. JUDr. Eduard Kučera, DrSc., doc. JUDr. Vladimír Němec, CSc., JUDr. Květoslav Růžička, CSc., prof. JUDr. Jiří Švestka, DrSc., JUDr. Rudolf Vokoun, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Praha

Prorektor-editor prof. RNDr. Václav Prosser, CSc.

Obálku navrhla Jarmila Lorencová

Graficky upravila Kateřina Řezáčová

Dáno do tisku v říjnu 1988

Vytiskl n. p. Tisk, knižní výroba, Brno, závod 1

Vydání 1.

Náklad 550 výtisků

Brož. 10 Kčs

46 018

Brož. Kčs 10,—